

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA MÖVQEYİNİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mətin Bayram İbrahimli Şirazi

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA MÖVQEYİNİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401- Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri”

Qrup: 876

Magistrant:
Mətin Bayram İbrahimli Şirazi oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Həsənov Rasim Tapdıq oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm Andı

Mən, İbrahimli Mətin Bayram Şirazi oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA MÖVQEYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Dünya iqtisadiyyatında dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, iqtisadi inkişafda xarici amilin rolunun artırılması, maliyyə bazarlarının qloballaşması, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının artması, regional inteqrasiya proseslərinin inkişafı, xidmətlərin payında, dünya iqtisadi əlaqələrinin obyektlərinin, sferalarının və üsullarının şaxələndirilməsi, iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə bağlı yeni uzunmüddətli meyillər formalaşmışdır.

Tədqiqatın məqsədi: Dünya iqtisadiyyatının əsaslarını, konsepsiyalarını müəyyən etmək, onun mövcud vəziyyətini və əsas inkişaf meyillərini qiymətləndirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Instrumental-metodoloji aparata öz struktur və funksional tədqiqat metodları ilə tarixi-məntiqi, sistemli və situasiya yanaşmaları, təhlilin iqtisadi-riyazi və statistik üsulları, habelə dialektik prinsiplər və ziddiyyətlər, sadədən mürəkkəbə yüksəliş, induksiya və situasiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dünya İqtisadi Forumu və Beynəlxalq İdarəetmə İnkişafı İnstitutu tərəfindən hər il dərc olunan milli rəqabətqabiliyyətlik üzrə monitoring tədqiqatları, beynəlxalq reyting agentlikləri, beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunmuş fundamental əsərlər, PWC beynəlxalq audit şirkətinin informasiyalarından və digər mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müasir şəraitdə, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatda mövqeyini təhlili ilə bağlı araşdırmalar zamanı müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Beynəlxalq iqtisadiyyatda Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin təhlili və təmin edilməsi probleminə nəzəri və praktiki yanaşmaların geniş spektrinin təhlili və təmin edilməsinə metodoloji yanaşmalar təklif olunur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiyanın materialları və fərdi nəticələrindən yurisdiksiyasına bilavasitə Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı məsələlər daxil olan AR Nazirlik və idarələrinin, ilk növbədə, XİN, İqtisadiyyat Nazirliyi, DGK, o cümlədən maraqlı qeyri-hökumət təşkilatlarının işində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq rəqabətlik, iqtisadi siyasət, pandemiya.

ASSESSMENT OF AZERBAIJAN'S POSITION IN THE WORLD ECONOMY

SUMMARY

The actuality of the subject: Providing sustainable economic growth in the world economy, increasing the role of foreign factor in economic economic economic economic economic, development of regional integration processes, share of regional integration processes, services and methods of economic economic relations, providing economic growth, economic growth Long-term trends have been formed.

Purpose and tasks of the research: The basics, concepts of the world economy are to determine its existing situation and the main development trends.

Used research methods: The instrumental-methodological apparatus was historical and systematic and statistical methods, analyzing economic and statistical methods, analyzes, as well as dialectical principles and contradictions, induction and situation methods.

The information base of the research: The World Economic Forum and International Management Development Institute monitored monitoring research on national competitiveness, international competitiveness, international economists, the information of the PWC International Audit Company and other sources were used.

Restrictions of research: In modern conditions, certain restrictions are observed during research on the analysis of Azerbaijan's position in the world economy.

The novelty and practical results of investigation: In the international economy, the problem of analysis and provision of Azerbaijan's competitiveness is proposed to analyzes and provide a wide range of practical approaches.

Scientific-practical significance of results: The materials and individual results of the dissertation can be used in the work of AR ministries and departments, primarily the MFA, Ministry of Economic, SCC as well as interested non-governmental organizations whose jurisdiction includes issues directly related to various aspects of ensuring international competitiveness of Azerbaijan.

Keywords: world economy, international competitiveness, economic policy, pandemic.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AI	Avropa İttifaqı
AQP	Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti
AMB	Avropa Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
BƏB	Beynəlxalq Əmək Bölgüsü
BİF	Beynəlxalq İqtisadi Forumu
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
DİF:	Dünya İqtisadi Formu
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
PwC	Beynəlxalq Audit Şirkəti
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. DÜNYA İQTİSADİYYATININ MÜASİR İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ VƏZİFƏLƏRİ	11
1.1. Müasir dünya iqtisadiyyatının funksional və institusional strukturu.....	11
1.2. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf meyilləri və istiqamətləri	14
1.3. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf problemlərinin xarakterinin identifikasiyası ..	26
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATDA MÖVQEYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR	29
2.1. Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi.....	30
2.2. Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətlik mövqeyinin dəyərləndirilməsi	36
2.3. Azərbaycanın müasir xarici iqtisadi siyasətinin qiymətləndirilməsi	41
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA MÖVQEYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VƏZİFƏLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ	48
3.1. Beynəlxalq iqtisadiyyatın yeni inkişaf çağırışları və onların milli iqtisadiyyatlara təsirləri	48
3.2. Yeni şəraitdə Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri və perspektivləri	56
3.3. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin perspektivlərinin qiymətləndirilməsi.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	68
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
ƏLAVƏLƏR.....	76
Cədvəllərin siyahısı	78
Sxemlərin siyahısı	78
Qrafiklərin siyahısı	78
Şəkillərin siyahısı	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: XXI əsrin əvvəlləri dünya təsərrüfat fəaliyyətinin miqyasının daha da artması, cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi, müxtəlif ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsi, BƏB dərinləşməsi ilə səciyyələnir. Dünya iqtisadiyyatında dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, iqtisadi inkişafda xarici amilin rolunun artırılması, maliyyə bazarlarının qloballaşması, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının artması, regional inteqrasiya proseslərinin inkişafı, xidmətlərin payında, dünya iqtisadi əlaqələrinin obyektlərinin, sferalarının və üsullarının şaxələndirilməsi, iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə bağlı yeni uzunmüddətli meyillər formalaşmışdır.

Dünya statistikasına görə dünyanın əksər ölkələrində ixrac və idxal kvotalarının artımını, daxili istehlakda idxalın payını göstərir ki, bu da milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqə və asılılıq modelini təsdiqləyir. Dünyanın bəzi ölkələri və regionları bir-biri ilə o qədər sıx əməkdaşlıq edir ki, bu, bir tərəfdən qarşılıqlı asılılığın artmasına, digər tərəfdən beynəlxalqlaşmanın və qloballaşmanın dərinləşməsinə səbəb olur.

Azərbaycanın yeni iqtisadi modelə keçidinin, o cümlədən Qərbi iqtisadi elmində və təcrübəsində yaranmış iqtisadi stereotiplərin qeyd-şərtsiz qəbul edilməsinə əsaslanmasına baxmayaraq, dövlətin iqtisadi siyasətində rəqabətliyi aydın şəkildə ifadə olunmaması, eyni zamanda, bu sahədə əvvəllər məhdud olan bir sıra sahələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin liberallaşdırılması, ölkənin dünya bazarlarına çıxması, qeyri-rezidentlər üçün daxili əmtəə və maliyyə bazarlarının açılması ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatına dünya iqtisadiyyatı tərəfindən “çağırışlar” ni formalaşdırıb: xarici bazarlara çıxış şəraitində xarici iqtisadi rəqabətliyi (onun bütün aspektlərində-ticarət, resurs, investisiya) ön plana çıxır və əhalinin həyat fəaliyyətinin sadəcə təmin edilməsi çərçivəsindən kənara çıxan hər bir dövlət üçün mütləq prioritetə çevrilir.

Azərbaycan da nominal olaraq belə bir dövlətdir, istənilən halda Azərbaycanın bəyan etdiyi iqtisadi və siyasi kursu belə ambisiyalara uyğundur, bunu Prezidentin

qəbul etdiyi proqram sübut edir. İqtisadiyyatın inkişaf vektorunu əks etdirən, “Azərbaycan-2030: gələcəyə baxış” hakimiyyət orqanlarının qarşısına hansı vəzifələri qoyduğunu əhaliyə nümayiş etdirir. Başqa sözlə, qərəzsiz və mötəbər araşdırmanın təqdim etdiyi məlumatlara əsaslanaraq əminliklə demək olar ki, son 10 ildə Prezident ölkənin səmərəli gələcəyinin əsasını qoyub.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Xarici və yerli iqtisadçıların əsərlərində inkişaf meyllərinin və beynəlxalq iqtisadiyyatın postindustrial transformasiyasının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Onların arasında Y. Vinslav, İ. Dyumulin, E.Draçeva, P. Zabelin, M. Kastels, J. Lafta, T.Vitt, A. Libman, Q. Mine, K. Prahalad, R. Solou, Q. Hamel, V. Abramov, E. Avdokuşkin, E. Sidorova, B. Smitienko, B. Ulin və başqalarının dünya iqtisadiyyatı konsepsiyasını onda baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq müəyyən etməyə cəhd göstərmişlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu işin məqsədi dünya iqtisadiyyatının əsaslarını, konsepsiyalarını müəyyən etmək, onun mövcud vəziyyətini və əsas inkişaf meyllərini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- Dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas tendensiyası - qloballaşma ətraflı nəzərdən keçirilir;
- Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf potensialının qiymətləndirilmək;
- Beynəlxalq iqtisadiyyatın yeni inkişaf çağırışları və onların milli iqtisadiyyatlara təsirlərini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərini və perspektivlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında rolu. Predmeti isə mövqeyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri aspektləridir.

Tədqiqat metodları: Instrumental-metodoloji aparata öz struktur və funksional tədqiqat metodları ilə tarixi-məntiqi, sistemli və situasiya yanaşmaları, təhlilin iqtisadi-riyazi və statistik üsulları, habelə dialektik prinsiplər və ziddiyyətlər,

sadədən mürəkkəbə yüksəliş, induksiya və situasiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Məlumat bazası kimi ARDSK materialları, Dünya İqtisadi Forumu və Beynəlxalq İdarəetmə İnkişafı İnstitutu tərəfindən hər il dərc olunan milli rəqabətqabiliyyətlilik üzrə monitoring tədqiqatları, beynəlxalq reyting agentlikləri, beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunmuş fundamental əsərlər, PWC beynəlxalq audit şirkətinin informasiyalarından və digər mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müasir şəraitdə, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatda mövqeyini təhlili ilə bağlı araşdırmalar zamanı müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Beynəlxalq iqtisadiyyatda Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin təhlili və təmin edilməsi probleminə nəzəri və praktiki yanaşmaların geniş spektrinin təhlili və təmin edilməsinə metodoloji yanaşmalar təklif olunur.

- Dünya iqtisadiyyatı həcmində və strukturunda istənilən yerdəyişmə, nisbi tələb və təklif əyriləri iştirakçı ölkələrin iqtisadi artım parametrlərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər;

- Beynəlxalq iqtisadiyyatın yeni inkişaf çağırışları və onların milli iqtisadiyyatlara təsirləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi üzrə statistik təhlillər aparılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiyanın materialları və fərdi nəticələrindən yurisdiksiyasına bilavasitə Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı məsələlər daxil olan AR Nazirlik və idarələrinin, ilk növbədə, XİN, İqtisadiyyat Nazirliyi, DGK orqanlarının, o cümlədən maraqlı qeyri-hökumət təşkilatlarının işində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. DÜNYA İQTİSADİYYATININ MÜASİR İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1.1. Müasir dünya iqtisadiyyatının funksional və institusional strukturu

Dünya iqtisadiyyatının hər bir sahəsində müvafiq funksiyaları yerinə yetirən və ayrı-ayrı sənaye sahələri üzrə (aqrar-sənaye, hərbi-sənaye, elmi-tədqiqat və istehsal sektorları və s.) ixtisaslaşan sahələrarası komplekslər formalaşır. Eyni zamanda, müxtəlif iqtisadi ixtisaslaşmaya malik dünyanın regionlarını təşkil edən iqtisadiyyat növlərinin formalaşması və fəaliyyət göstərməsi mövcuddur.

Bu gün təkcə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin deyil, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının vəziyyətini təhlil edərkən, artıq təkcə sənaye sahələrini nəzərə almaqla məhdudlaşmaq kifayət etmir. Demək olar ki, hər yerdə sektorlararası sistemlərin, ölkələr daxilində isə sahələrarası komplekslərin formalaşması prosesi gedir. Bu proses texnoloji əlaqələrin inkişafı, investisiya fəaliyyəti və müasir idarəetmə və marketinqin tələbləri ilə bağlıdır (Peyami S.Y. 2019: p.128).

Dünya iqtisadiyyatının institusional strukturu təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının həyata keçirilməsinin istiqamətlərinə və formalarına təsir göstərən milli və dövlətlərustü sosial-iqtisadi institutlar sistemidir (Jackson J.F. 2019: p.71).

İnstitusional struktura beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin (mikro, makro və dövlətlərustü səviyyələrdə milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi) və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının (təkcə beynəlxalq deyil) fəaliyyət göstərdiyi və tənzimləndiyi müxtəlif institutlar məcmusu daxildir.

Dünya iqtisadiyyatının institusional strukturunun elementləri onun qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olan, müəyyən qaydalar əsasında fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı institutlarıdır. Öz növbəsində, institut (lat.institutum- dan - təsis, təsisat) geniş mənada yazılı və yazılmamış qanunları (hüquq və adət - ənənə normaları, formal və qeyri-rəsmi qaydalar), habelə ictimai quruluşun bu və ya digər formasıdır. müvafiq qurumlar və təşkilatlar deməkdir. Dar mənada “müəssisə” anlayışı sosial

münasibətlərin hər hansı sahəsində (məsələn, mülkiyyət hüququ) hüquqi normaların məcmusunu və ya bəzi ali təhsil müəssisələrinin (Dünya İqtisadiyyatı İnstitutu) adını bildirir.

Təsisatlar mahiyyətcə heterojendir, həm formal qaydalar, həm də qeyri-rəsmi məhdudiyyətlər (ümumiyyətlə tanınan davranış normaları, əldə edilmiş razılaşmalar, fəaliyyətə daxili məhdudiyyətlər) və onlara riayət etməyə məcburiyyətin müəyyən xüsusiyyətlərini əhatə edir. İnstitutlara mədəni ənənələr və dəyərlər də daxildir (İskender O.H. 2019: s.114).

İnstitutlar adətən formal və qeyri-rəsmi bölünür. Onlar arasında sərhədi müəyyən etmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Formal institutlar müəyyən dərəcədə leqallaşma ilə xarakterizə olunur: onlar müəyyən orqanlar tərəfindən təsdiqlənir və hüquqi aktlar və ya hüquqi aktlara (məsələn, ölkənin konstitusiyası, onun qanunları, dövlətlərarası müqavilələr, beynəlxalq təşkilatın nizamnaməsi) əsaslanan hüquqi aktlar və ya yazılı göstərişlər kimi qeydə alınır. Rəsmi qurumlar dövlət (məhkəmələr, qanunverici orqanlar, şirkətlərin, siyasi partiyaların və müxtəlif qrupların fəaliyyətini tənzimləyən direktivlər və qaydalar) və dövlətlərarası (beynəlxalq hökumət təşkilatları, beynəlxalq məhkəmələr) daxil olmaqla, geniş şəkildə rəsmi kimi tanınan kanallar vasitəsilə yaradılır, yerləşdirilir və tətbiq edilir.

Qeyri-formal qurumlar üçün qaydalar konkret məsul strukturlar tərəfindən hazırlanmır, lakin ictimai mühitdə tədricən “kristallaşır”, hüquqi norma və qanunlar statusuna malik deyil, bir qayda olaraq, sənədləşdirilmir və məcburi xarakter daşımır. Üstəlik, onlar universal deyil və ölkədən ölkəyə və bazardan bazara fərqlənə bilər (Peyami S.Y. 2019: s.139).

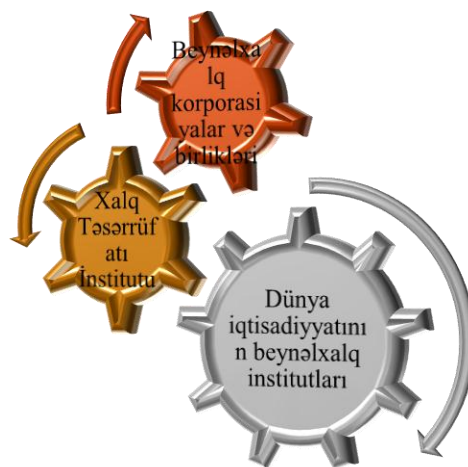
Qeyri-rəsmi qurumların yaranmasına misal olaraq Hindistanda kənd təsərrüfatı üçün su hüququnu göstərmək olar. Məsələ burasındadır ki, sudan kənd təsərrüfatı üçün istifadə texnologiyası orada uzun əsrlər boyu insan məskənlərinin salınması və kənd cəmiyyətlərinin formalaşması ilə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Beləliklə, bu ölkədə su hüququ “yuxarıdan” verilən bir şey deyil, uzun müddət ərzində qurulmuş bir sistemdir.

Qeyri-rəsmi institutlar yuxarıda müzakirə olunan xüsusiyyətlərlə yanaşı, məcbureddici mexanizmləri də nəzərdə tutmayan bir növ razılaşma və ya strukturlardır. Bu mənada qeyri-formal institutlar müzakirə, məlumat mübadiləsi və birgə fəaliyyət üçün xüsusi yaradılmış strukturlardır. Dünya iqtisadiyyatının əsas institutlarına aşağıdakılar daxildir: dünya iqtisadiyyatının beynəlxalq və milli institutları, habelə beynəlxalq (transmilli) korporasiyalar və onların birlikləri daxildir (Jackson J.F. 2019: p.89).

Sonuncular xüsusi bir qurumda fərqlənirlər, çünki onlar dünyanın müxtəlif regionlarında öz fəaliyyətlərini həyata keçirərək, böyük maliyyə resurslarına malik olmaqla, mühüm mütərəqqi elmi tədqiqatlar apararaq, müasir dünya iqtisadiyyatında nüfuzlu qüvvələrdən birini təmsil edirlər.

Hər üç institut qrupu sıx qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqdadır. Məsələn, böyük bir şirkət yüksək inzibati və yaxud gömrük maneələri səbəbindən heç bir ölkənin bazarına daxil ola bilmir. Firma ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlər sistemi vasitəsilə bazara çıxış şərtlərinin yaxşılaşdırılmasına nail ola biləcək səlahiyyətli milli orqanlara şikayət verə bilər. Dünya iqtisadiyyatının milli və beynəlxalq institutları çərçivəsində qəbul edilən qərarlar şirkətlərə bilvasitə təsir göstərir, çünki bu, onların fəaliyyəti üçün hüquqi şərait yaradır.

Sxem 1: Dünya iqtisadiyyatının əsas institutları

Mənbə: <https://ekonomi/isbank/com/tr/tr/Sayfalar/dunya-ve-turkiye-ekonomisindeki-gelisimler.aspx> - dünya ekonomisinde son gelişmeler 2021, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən təsnifat meyarlarına əlavə olaraq, təşkilatlar səlahiyyət dairəsinə və üzvlükdə iştirak şərtlərinə görə qruplara bölünə bilər.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının institusional strukturu müxtəlif xarakterli elementləri birləşdirən çox mürəkkəb bir sistemdir: dövlət, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatları, habelə TMK-lar, bu və ya digər şəkildə strukturların alt çoxluğu ilə təmsil olunur. Dünya iqtisadiyyatının institusional strukturu beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi üçün hüquqi bazanın mövcudluğunu nəzərdə tutur.

1.2. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf meylləri və istiqamətləri

Müasir dünya iqtisadiyyatı inkişaf edir, onun sürətli inkişafı texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, inteqrasiya və qloballaşma proseslərinin inkişafı, beynəlmilləşmənin və əmək bölgüsünün dərinləşməsi, informasiya axınlarının operativ və qeyri-məhdud yayılması ilə bağlıdır.

Hal-hazırda təsnifat ümumiyyətlə qlobal miqyasda tanınır və bu, aşağıdakı meyarlara əsaslanır: birincisi, bu, iqtisadiyyatın xarakteridir - bazar və ya keçid iqtisadiyyatı, ikincisi, bu, iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. İlk növbədə ÜDM-in sektoral strukturu, həyat səviyyəsi əsasında adambaşına düşən ÜDM istehsalı ilə müəyyən edilən ölkələrdir.

Bu meyarlara görə üç qrup ölkələr fərqləndirilir (Cavadov A.İ. 2017: s.247):

- dünya iqtisadiyyatının çərçivəsini təşkil edən bazar iqtisadiyyatlı sənayeləşmiş ölkələr;
- Asiya, Afrika, Latın Amerikasası və Okeaniyadakı İEOÖ (və ya üçüncü dünya ölkələri);
- Avropa dövlətləri.

Yeni təşkilati strukturlar yaranır, köhnə iqtisadi formasıyalar bazar mühitinin hazırkı şərtlərinə uyğunlaşır və daha dayanıqlı və həyat qabiliyyətli təşkilatlara çevrilir. İqtisadi əlaqələr daha mürəkkəb və şaxələndirilir, innovativ həlləri tətbiq edən şirkətlərin rolu artır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı insan həyatının digər sahələrinin siyasi, sosial, mədəni, dini inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsanın mahiyyəti, qeyri-sabitliyi, yaradılış və məhv olmaq istəyi, dinc yanaşı yaşamaq və düşmənçilik onun iqtisadi davranışında əks olunur. Bu, qloballaşma şəraitində dəfələrlə özünü büruzə verir və intensivləşir - son onilliklərdə bəşəriyyətin inkişafında əsas tendensiyası olmuşdur.

Müasir dünya iqtisadiyyatı bir çox inkişaf meyillərinə malikdir: həm istehsal, həm də istehlak strukturunda dəyişikliklər, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək prosesində keyfiyyət dəyişiklikləri, ətraf mühitə diqqətin artırılması, ictimai həyatın dəyişməsi və informasiyalaşdırılması, KOB dirçəldilməsi. Eyni zamanda, XXI əsrin əvvəllərinə doğru aparıcı meyllər bunlardır (İskender O.H. 2019: s.139):

- İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi;
- İqtisadiyyatın transmilli;
- Milli iqtisadiyyatların inteqrasiyası.

İqtisadi həyatın beynəlmilləşdirilməsi dünyanın müxtəlif ölkələrinin qarşılıqlı asılılığının və qarşılıqlı şərtlərinin daim artması, iqtisadiyyatın qapalı sistemdən xarici bazarla qarşılaşan açıq iqtisadiyyata ardıcıl keçməsidir.

İqtisadi həyatın transmilliləşməsinə kömək edən amillər (Candan E.R. 2019: s.142):

- Açıq iqtisadiyyatın formalaşmasında ixrac istehsalının stimullaşdırılması, malların və xidmətlərin ixracının təşviq edilməsi, xarici şirkətlərlə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi funksiyasını öz üzərinə götürən dövlət mühüm rol oynamışdır. Xaricdən investisiya, texnologiya, işçi qüvvəsi və informasiya axınına imkan verən etibarlı hüquqi bazası yaradılmışdır;

- Ölkələrin daha açıq iqtisadiyyata keçidi TMK fəaliyyəti sayəsində sürətlənib. Müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı törəmə şirkətlərin yaradılması yolu ilə yeni bazarlar açmağa çalışarkən, TNC-nin törəmə şirkətləri atlandı;

- XX və XXI əsrlərdə beynəlmilləşmə YGB-nin təsiri altında güclü təkan almışdır. Beynəlxalq səviyyədə istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası kəskin

şəkildə artıb, daxili bazarların çərçivəsi iri ixtisaslaşmış İstehsalat üçün dar olur. Onlar obyektiv olaraq milli sərhədlərdən kənara çıxırlar.

Eyni zamanda, beynəlmilləşmə ziddiyyətli və birmənalı şəkildə cərəyan edir: iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının gücləndirilməsi dövlətlərin, blokların, ittifaqların dağılması ilə daim dəyişir ki, bu da əlaqələrin məhvinə, istehsalın yenidən istiqamətlənməsinə, yeni əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün güclənməsi ilə müxtəlif ölkələrin müəssisələrinin, elmi-texniki, tətbiqi və marketinq təşkilatlarının daim qarşılıqlı əlaqədə olduğu beynəlxalq istehsal sistemləri fəaliyyətə başlayır.

Bu və ya digər iqtisadiyyatın beynəlmilləşmə dərəcəsi bir sıra göstəricilərlə müəyyən edilir: İxrac əmsalı (ölkənin ÜDM-ə ixracının nisbəti % - lə ifadə olunur), idxal əmsalı (idxalın analoji nisbəti), xarici ticarət əmsalı (ixrac və idxalın ÜDM-ə nisbəti % - lə ifadə edilən), beynəlxalq ticarətdə iştirak əmsalı (ölkənin dünya ixracındakı payının dünya ÜDM-də nisbətində nisbəti) (Cavadov A.İ. 2017: s.268).

Bu gün nəinki malların beynəlxalq ticarətində iştirakı, həm də kapitalın beynəlxalq hərəkətində iştirakı nəzərə alınmalıdır. Bu iştirak aşağıdakı göstəricilərlə qiymətləndirilir: xarici kapitalın yığılmış investisiyalarının həcmi, yığılmış xarici investisiyalar, xarici kapitalın illik investisiyalarda payı, xarici borcun xarici borca xidmət göstərilməsinə dair ödənişlərin malların ixracından əldə edilən gəlirlərə nisbəti, xarici borcun ölkənin ÜDM-ə nisbətidir.

Müasir dünya iqtisadiyyatında iqtisadi vəziyyəti xarakterizə edərək, qlobal miqyasda izlənilə bilən inkişafın aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırmaq olar (Martin H.M. 2019: p.189):

- iqtisadi inkişafın artım tendensiyası;
- iqtisadi inkişafda xarici amillərin rolunun gücləndirilməsi;
- sənayesizləşdirmə və xidmət sektorunun payının artması;
- regional və qlobal inteqrasiya proseslərinin inkişafı.

Yeni əsrin əvvəli dünya iqtisadiyyatının inkişafında müsbət artım meyli ilə xarakterizə olunur, bunu ilk növbədə dünya ümumi məhsulunun dinamikası sübut edir.

Cədvəl 1: 2018-cil üzrə Dünya ölkələrinin ÜDM dinamikası (dollar)

Yer	ölkə	ÜDM (nominal, 2018)	ÜDM (mlrd dollar)	ÜDM artımı	Əhali (2018)	Adambaşın a düşən ÜD M (dollar)	Dünya ÜDM- də pay ı
13	Avstraliya	1.323.421.072.479	1,323 trl	1,96%	24.584.6	53 831	1,63%
21	Argentina	637 430 331 479	637	2,86%	43.947.1	14 508	0,8%
27	Avstriya	416 835 975 862	417	3,03%	8.819.90	47 261	0,53%
53	Əlcəzair	167,555,280,13	168	1,60%	41.399.2	4048	0,22%
57	Anqola	122,123,822,334	122	- 0,16%	29,817,8	4096	0,16%
87	Azərbaycan	40,747,792,238	40,75	0,11%	9,855,3	4139	0,050
113	Əfqanıstan	19,543,976,900	19,54	2,68%	36,297,1	538	0,03%
125	Albaniya	13.038.538 300	13,04	3,85%	2.885.17	4521	0,03%
132	Ermənistan	11.536.590.600	11,54	7,51%	2.954.8	3918	0,02%
159	Andorra	3.012.914.13	3,010	1,88%	77 101	39 128	0,00%
162	Aruba	2.700.558.66 3	2,700	1,34%	105,376	25 630	0,00%
171	Antiqua və Barbuda	1.510.084.800	1,52	3,04%	95,436	15 825	0,00%
182	Amerika Samoası	634.100.000	635	- 5,39%	55,61	11 398	0,00%

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>, materiallar əsasında müəllif hazırlamışdır.

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri ənənəvi olaraq “beynəlxalq” adlandırmaq getdikcə daha çətindir, çünki bu gün əksər hallarda qarşılıqlı əlaqəsində müxtəlif milli iqtisadiyyatların subyektləri deyil, mürəkkəb transmilli birləşmələrdir. Onların bölmələri ayrı-ayrı ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərsələr də, orada çoxmillətli kapital əsasında yaradılır və müxtəlif ölkələrin texnologiya və avadanlıqlarından istifadə etməklə məhsul istehsal edirlər.

Dünya iqtisadiyyatının formalaşmasından sonra meydana çıxan digər bir proses beynəlmilləşmə prosesidir. Kommersiya məhsullarının milli iqtisadiyyatdan kənarında satışının genişləndirilməsi və eyni zamanda xaricdən xarici malların axını, əcnəbilərə xidmətlərin göstərilməsi və xarici xidmətlərə çıxış, milli iqtisadiyyata və milli - xaricə xarici investisiyalar, işçi qüvvəsinin emiqrasiyası və immiqrasiyası - bu, beynəlmilləşmə prosesinin təzahürüdür. Bu liberallaşma → beynəlmilləşmə → qloballaşma proseslərinin inkişaf ardıcılığı kifayət qədər aydındır.

Beynəlxalqlaşma və qloballaşma eyni şey deyil. Beynəlxalqlaşma prosesində coğrafi və məzmunlu inklüzivlik “çatışmır”. Onun nəticələrini dünyanın bütün ölkələrində görmək mümkün olsa da, buna baxmayaraq, onun müəyyən bir ölkə üçün xüsusi coğrafi diqqəti var. Əmtəə birjasının beynəlmiləlləşməsinə bu iqtisadiyyatı xarici iqtisadiyyatla birləşdirən əmtəə axınlarının istiqamətlərində izləmək olar.

İqtisadi həyatın beynəlmiləlləşməsi iki əsas formada təzahür edir: inteqrasiya (milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı uyğunlaşmasının yaxınlaşması) və transmilliləşmə (beynəlxalq istehsal komplekslərinin yaradılması). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünya iqtisadiyyatı həttə XVIII-XIX əsrlərin sənaye inqilabı dövründəkindən daha dərin dəyişikliklər vəziyyətindədir. Bu, dörd əsas meyli müəyyən edən 4 fundamental amilin eyni vaxtda təsiri ilə bağlıdır (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019: s.123):

- İqtisadi fəaliyyətin mərkəzində İEOÖ və Çin kimi bazarlara doğru köklü dəyişiklik;
- Sürətlənmiş diffuziya və texnologiyanın iqtisadi təsiri;
- Yerin sürətli qocalması;
- Ticarət, kapital, insan və informasiya axını sayəsində dünyanın artan qarşılıqlı asılılığı.

Bu elementlərin milli kimliyi yoxdur, onlar tamamilə beynəlmiləldirlər. İstənilən milli iqtisadiyyatda onlar öz beynəlmiləl xarakterini itirir, ölkənin iqtisadi həyatının daxili və tərkib hissəsinə çevrilirlər. Eyni zamanda, beynəlmiləlləşmə olmadan qloballaşma yoxdur, ikincisi birincini izləyir. Qloballaşma beynəlmiləlləşmənin keyfiyyətcə yeni və daha yüksək mərhələsidir, həyatın daha geniş sferasını əhatə edir.

Beynəlxalq iqtisadiyyatın inteqrasiya prosesi özlüyündə sadə deyil və onun inkişafı davam edir. Ən son, yalnız yaranan tendensiyalardan biri inteqrasiya qruplarının bir-birinə qarışması oldu, o zaman bir ölkə eyni vaxtda bir neçə inteqrasiya birləşmələrinə daxil olur və beləliklə, bu inteqrasiya birliklərinin ümumi bazarları onun bazarı vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu ölkənin müxtəlif qrup

ölkələr qarşısında öhdəlikləri arasında uyğunsuzluq səbəbindən yaranan bir sıra hüquqi insidentlər olmasaydı, buna inteqrasiyaya əsaslanan qloballaşma hadisəsi kimi baxmaq olardı. Bu problem nə elmi, nə də praktiki olaraq hələ də öz həllini tapmayıb.

Ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasından danışarkən, biz, əslində, onun institusional, istehsal, idarəetmə və digər strukturlarının beynəlxalq şəraitə uyğunlaşdırılması ilə onun iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsini nəzərdə tuturuq. Eyni, milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, bazarlarının dünya iqtisadiyyatının müvafiq elementlərinə inteqrasiyası deməkdir (Peyami S.Y. 2019: p.157).

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr iqtisadi qloballaşmanın yayıldığı kanallar rolunu oynayır. Elmi tədqiqatlar qloballaşmanın beynəlxalqlaşma göstəricilərinə, yəni beynəlxalq ticarətin, xarici investisiyaların, beynəlxalq bank kreditlərinin artım tempi, onların dünya ÜDM-in həcminə nisbəti baxımından ölçülməsi üsullarını təqdim edir. Unutmayın ki, beynəlmilləşmə qloballaşma hadisələri üçün yalnız ilkin şərtidir və yuxarıda qeyd olunanların hamısı daha çox bu prosesə və yalnız dolaylı yolla bütün bazarların artan qarşılıqlı əlaqəsi kimi qloballaşmaya aiddir. Hətta daxili və dünya qiymətlərinin nisbəti, bütün başqa şeylər bərabər olmaqla, yalnız milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsini göstərir. Bütün ölkələrin xarici iqtisadi göstəriciləri ümumiləşdirildikdə, onların bu prosesdə həcm və məzmun baxımından müxtəlif iştirakı, müxtəlif regional qarşılıqlı əlaqə və müxtəlif tipli ölkələrin qarşılıqlı asılılığı nəzərə alınmamışdır.

Beləliklə, yekun vuraraq demək olar ki, dünya iqtisadiyyatı bizim planetimizdə bütün ictimai məhsulun təkrar istehsal olunduğu mürəkkəb iqtisadi sistemdir.

XXI əsrin əvvəlləri dünya iqtisadiyyatı XXI əsrin ortalarındakına nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə bütöv, inteqrasiya edilmiş və dinamikdir: burada çoxvariant inkişaf imkanları da mövcuddur, iqtisadi inkişafın güc və səviyyələri nisbətində daim irəliləyişlər baş verir.

Milli iqtisadiyyatların məcmusu daim hərəkətdə olur, onların inkişaf prosesində dinamik dəyişikliklər var. Eyni zamanda, XXI əsrdə inkişafın aparıcı meyilləridir (Martin H.M. 2019: p.278):

- İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi;
- İqtisadiyyatın transmilli;
- Milli iqtisadiyyatların inteqrasiyası.

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətidir.

PwC beynəlxalq audit şirkəti tərəfindən 2015-ci il üçün qlobal iqtisadiyyat və dünyanın aparıcı ölkələrinin 2050-ci ilə qədər iqtisadi artım proqnozunda qlobal iqtisadiyyatın ağırlıq mərkəzinin dəyişdiyi qeyd olunur. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara və dünyanın 32-ci ən böyük ölkəsi tərəfindən ÜDM dünya ÜDM-in 84%-ni təşkil edəcəkdir. Bu araşdırmanın əsas nəticələri aşağıdakılardır (<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>):

- Çin 2030-cu ilə qədər dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına çevriləcək, lakin uzunmüddətli perspektivdə Çin iqtisadiyyatının artım tempinin qlobal orta göstəriciyə uyğun olacağı ehtimal edilir;

- 2050-ci ilə qədər Hindistan ikinci yer uğrunda ABŞ ilə rəqabət apara bilər;

- İndoneziya, Meksika və Nigeriya Böyük Britaniya və Fransanı ilk onluqdan kənarlaşdırma bilər;

- Braziliya, Rusiya və Belarus Respublikası ilə müqayisədə, Kolumbiya və Polşanın iqtisadiyyatları 2050-ci ilə qədər nəzərdən keçirilən dövrdə daha sürətli inkişaf edəcək.

Növbəti 35 il ərzində dünya iqtisadiyyatında dəyişikliklər davam edəcək - Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Yaponiyanın sənayeləşmiş ölkələri Çinin artımının proqnozlaşdırılan ləngiməsinə baxmayaraq (təxminən 2021-ci ildən sonra) liderlik rollarını tədricən itirəcəklər. Qlobal iqtisadiyyatın orta artım templəri illik 3%-dən bir qədər çox proqnozlaşdırılır.

Nəticədə 2037-ci ilə qədər dünya ÜDM iki dəfə, 2050-ci ilə qədər isə təxminən üç dəfə artacaq. Bununla belə, 2021-ci ildən sonra qlobal iqtisadiyyatın artım tempi iki amilin təsiri altında yavaşlamağa başlayacaq

(<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>):

- Çində və bəzi digər inkişaf etməkdə olan böyük bazar iqtisadiyyatlarında iqtisadi artımın yavaşlaması və bu iqtisadiyyatlarda orta uzunmüddətli artımın qorunması;

- əmək qabiliyyətli əhalinin artım tempinin yavaşlaması.

Tədqiq olunan ölkələrin iqtisadiyyatlarının ölçülərini müqayisə etməyin müxtəlif üsullarını təhlil edərək, beynəlxalq audit şirkəti PwC ekspertləri belə nəticəyə gəliblər: Çin 2030-cu ilə qədər ən böyük iqtisadiyyata çevriləcək, lakin Çin iqtisadiyyatının artım tempi yavaşlayacaq. Aşağıdakı amillər nəticəsində ölkə əhalisinin qocalması, investisiyaların geri qaytarılması (Çin hazırda kapital qoyuluşunun yüksək artım templerini nümayiş etdirir) və əmək məhsuldarlığının artırılması üçün innovativ həllərin daha fəal işlənilməsi hazırlanması zərurəti nəticəsində 2020-ci ildən sonra əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Çinin Yaponiya və Cənubi Koreya kimi sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlarda keçmişdə müşahidə olunan ümumi tendensiyanı izləməsi gözlənilir, burada zamanla güclü artım global orta səviyyəyə enib.

Hindistanın daha uzun müddət ərzində iqtisadiyyatı üçün daha yüksək artım templerini saxlamaq və ÜDM-ni təxminən 2020-ci ilə qədər alıcılıq qabiliyyəti pariteti(AQP) şərtləri ilə, bazar valyuta məzənnələri ilə isə 2035-ci ilə qədər 10 trln ABŞ dollarına çatdırmaq potensialı var. Lakin bu potensialı reallaşdırmaqla, institusional islahatların və infrastruktur investisiya proqramlarının davamlı şəkildə həyata keçirilməsindən, eləcə də Hindistanın bütün əhali qruplarında təhsil səviyyəsini yüksəltmək qabiliyyətindən asılıdır.

(<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>).

PwC beynəlxalq audit şirkətinin proqnozuna əsasən, dünya ölkələrinin ÜDM-ə görə AQP üzrə reytinginin dinamikası Cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2: 2016-cı ilin sabit qiymətlərində alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə hesablanmış ÜDM üzrə ölkələrin proqnoz reytingi, ABŞ dolları ilə ifadə edilmişdir

AQP ilə yer	2030-cu il		2050-ci il	
	Ölkələr	2016-cı il qiymətlərində AQP, ABŞ dolları ilə ÜDM proqnozu	Ölkələr	2016-cı il qiymətlərində AQP, ABŞ dolları ilə ÜDM proqnozu
1	Çin	37 123	Çin	62 079
2	ABŞ	25 481	Hindistan	43 305
3	Hindistan	17 158	ABŞ	42 384
4	Yaponiya	6 017	İndoneziya	13310
5	İndoneziya	5 588	Brazilya	9 264
6	Brazilya	4 985	Meksika	8 213
7	Rusiya	4 856	Yaponiya	7 934
8	Almaniya	4 590	Rusiya	7 675
9	Meksika	3 985	Nigeriya	7 545
10	Birləşmiş Krallıq	3 597	Almaniya	6 438
11	Fransa	3 428	Birləşmiş Krallıq	5 844
12	Səudiyyə Ərəbistanı	3 233	Səudiyyə Ərəbistanı	5 588
13	Cənubi Koreya	2 827	Fransa	5 608
14	Türkiyə	2 724	Türkiyə	5 302
15	İtaliya	2 593	Pakistan	4 353
16	Nigeriya	2 567	Misir	4 539
17	Kanada	2 239	Cənubi Koreya	4 342
18	İspaniya	2 195	İtaliya	3 817
19	İran	1 934	Kanada	3 773
20	Misir	1 864	Filippin	3 716
21	Tayland	1 857	Tayland	3 610
22	Pakistan	1 843	Vyetnam	3 530
23	Avstraliya	1 747	Banqladeş	3 567
24	Malayziya	1 564	Malayziya	3 527
25	Polşa	1 545	İran	3 434
26	Filippin	1 538	İspaniya	3 199
27	Argentina	1 382	Cənubi Afrika	3 126
28	Vyetnam	1 333	Avstraliya	2 933
29	Banqladeş	1 296	Kolumbiya	2 895
30	Kolumbiya	1 246	Argentina	2 555
31	Cənubi Afrika	1 268	Polşa	2 512
32	Niderlandiya	1 085	Niderlandiya	1 682

Mənbə: 2016-cı il üçün göstəricilərin hesablanması üçün BVF-nin Dünya İqtisadi Görünüşü Məlumat bazası (2030 və 2050-ci illər üçün PwC proqnozları), materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 3-də real ÜDM-in orta illik artım templəri göstərilir, bunun əsasında iki komponenti vurğulamaqla ölkələrin proqnozlaşdırılan reytingi tərtib edilmişdir: əhalinin artımı və adambaşına düşən orta gəlirin artımı.

Cədvəl 3: Real ÜDM-in proqnozlaşdırılan orta artım templəri, illik %, 2017- 2050

Ölkələr	Əhalinin orta artım tempi	Adambaşına düşən real ÜDM-in orta artım tempi	Real ÜDM-in orta artım templəri
Nigeriya	2,6%	3,9%	5,5%
Vyetnam	0,4%	6,0%	5,4%
Banqladeş	0,8%	4,5%	5,2%
Hindistan	0,8%	4,3%	4,9%
Filippin	1,4%	3,3%	4,6%
İndoneziya	0,8%	3,8%	4,4%
Pakistan	1,2%	3,4%	4,4%
Cənubi Afrika	0,6%	3,8%	4,3%
Misir	1,2%	3,2%	4,2%
Malayziya	0,9%	3,3%	4,2%
Kolumbiya	0,8%	3,5%	4,2%
Meksika	0,7%	3,1%	3,7%
Tayland	0,3%	3,8%	3,6%
Çin	0,0%	3,5%	3,5%
Türkiyə	0,7%	2,8%	3,4%
Səudiyyə Ərəbistanı	0,9%	2,5%	3,3%
Brazilya	0,5%	2,7%	3,1%
Argentina	0,0%	2,2%	2,8%
Avstraliya	1,0%	1,8%	2,7%
Polşa	-0,3%	2,9%	2,7%
İran	0,8%	1,9%	2,6%
ABŞ	0,7%	1,9%	2,5%
Birləşmiş Krallıq	0,5%	2,1%	2,5%
Cənubi Koreya	0,2%	2,3%	2,4%
Kanada	0,8%	1,7%	2,3%
Rusiya	-0,5%	2,7%	2,2%
Fransa	0,4%	1,7%	2,0%
İspaniya	0,2%	2,0%	2,0%
Niderlandiya	0,0%	2,0%	2,0%
İtaliya	-0,1%	1,7%	1,6%
Almaniya	-0,4%	2,0%	1,6%
Yaponiya	-0,6%	1,9%	1,5%

Mənbə: BMT-nin əhali proqnozlarına əsaslanan PwC təhlili, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2 və 3-də təqdim olunan proqnoz təxminləri təkcə Çin və Hindistana deyil, həm də digər ölkələrə münasibətdə əhalinin orta artım templərini nəzərə almaqla ÜDM-ə görə AQP üzrə ölkələrin proqnoz reytingini müəyyən etməyə imkan verir (<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>):

- İndoneziya, Braziliya və Meksika kimi İEO bazar iqtisadiyyatları 2030-cu ilə kimi ÜDM-in həcminə görə Böyük Britaniya və Fransanı ötmək potensialına malikdir, İndoneziya 2050-ci ilə kimi qlobal miqyasda dördüncü yerə yüksələcək;

- Uzunmüddətli perspektivdə Nigeriya, Vyetnam və Filippin 2050-ci ilə kimi onların nisbətən yüksək orta illik artım templərini (ildə 5% olacağı proqnozlaşdırılır) əks etdirərək ÜDM-ə görə ölkələrin dünya reytingində xeyli yüksək yerləri tutacaqlar;

- Kolumbiya iqtisadiyyatının da PwC tərəfindən 2050-ci ilə kimi illik 4% böyüməsi proqnozlaşdırılır ki, bu da Cənubi Amerikadakı Braziliya və Argentina kimi daha böyük qonşularının artım tempindən xeyli yüksəkdir;

- Yaponiyanın bütün 32 ölkə arasında ən yavaş artım tempinə sahib olacağı proqnozlaşdırılır, bunun da bir hissəsi əhalinin davamlı azalması ilə bağlıdır. Nəticədə, 2050-ci ilə qədər Yaponiyanın ÜDM-ə görə ölkələrin dünya reytingində dördüncü yerdən yeddinci yerə enəcəyi proqnozlaşdırılır;

- Avropa ölkələrinin reytingdə mövqelərinin pisləşməsi tendensiyası. 2050-ci ilə kimi nəzərdən keçirilən dövr ərzində ən iri avrozona ölkələrinin orta artım templəri ildə 1,5-2% səviyyəsində proqnozlaşdırılır;

- Aİ üzv olan iri dövlətlər arasında Polşa ən yüksək artım tempinə malik olacaq və bu, uzunmüddətli artım baxımından Rusiyadan yan keçəcək.

Belarus Respublikası iqtisadiyyatının 2030-cu il üçün artım istiqamətlərini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, gələcək nəsillər üçün əlverişli mühiti qoruyarkən bilik və innovasiyaya əsaslanan sənaye iqtisadiyyatı, respublikanın davamlı inkişafının strateji məqsədi post-modern iqtisadiyyata keçid əsasında əhalinin həyat şəraitini yüksək təmin etməkdir (<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>).

Onun aşağıdakı problemləri həll etməsi nəzərdə tutulur (Lockmen H.G. 2019: s.168):

- əhalinin təkrar istehsalının yaxşılaşdırılması təmin edilməsi;
- rəşional məşğulluq və insan potensialından səmərəli istifadə;
- əhalinin layiqli gəlirlərinin və yüksək rifah standartlarının təmin edilməsi;
- keyfiyyətin yüksəldilməsi və ömür boyu öyrənmənin təmin edilməsi;

- keyfiyyətli səhiyyə və sağlam həyat tərzinin təbliği.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin icrasından gözlənilən nəticələrə aşağıdakılar daxildir (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>):

- 2030-cu ilə kimi ÜDM 2 dəfə artımı;
- 2030-cu ilə qədər əmək məhsuldarlığında fərqin orta Avropa səviyyəsindən 2 dəfə azaldılması (hazırda Aİ-28-də əmək məhsuldarlığı Belarusdan dörd dəfə yüksəkdir);

• sənaye istehsalının texnoloji strukturunun təkmilləşdirilməsi - yüksək texnologiyalar sektorunun payı 2015-ci ildəki 2,5%-dən 2030-cu ildə 8-10%-ə yüksələcək;

• 2030-cu ildə tədqiqat və inkişafa xərclərin ÜDM-in 2-2,5%-nə qədər artırılması;

• xidmət sektorunun ölkənin ÜDM-də payının 2015-ci ildəki 48%-ə qarşı 55%-ə yüksəlməsi;

- 2030-cu ilə qədər KOB ÜDM-ə töhfəsinin 50%-ə çatdırılması;

• sənayedə istifadə olunan xammalın ümumi həcmində idxal komponentinin xüsusi çəkisinin 41,3%-dən 30,6%-ə qədər azalması;

• istehlak olunan enerji resurslarının ümumi həcmində yerli yanacaq və enerji mənbələrinin xüsusi çəkisinin 8,4%-dən 19%-ə, nüvə enerjisinin 32%-ə qədər artırılması, təbii qazın payının isə 91,6%-dən 49%-ə endirilməsi;

• çirkləndiricilərin atmosfərə atılmasının illik azalması - 0,1%-dən az olmayaraq (<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparılan tədqiqatların yuxarıda göstərilən nəticələri dövlət orqanları tərəfindən Belarus Respublikasının uzunmüddətli perspektiv üçün iqtisadi inkişaf planı işlənib hazırlanarkən, habelə sahəvi proqramlar əsaslandırılarkən nəzərə alınmalıdır (Martin H.M. 2019: s.340).

Tədqiqatın strateji məqsədini və qarşıda duran vəzifələri həll edərkən, ölkənin aparıcı alim və mütəxəssislərinin proqnozuna əsasən, Belarus Respublikasının insan

inkişafı və bilik iqtisadiyyatı indeksində 30 lider arasında 2030-cu ilə kimi çox yüksək səviyyəli ilk 40-45 ölkəyə daxil olması planlaşdırılır.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının bir çox problemlərin həll olunması hər bir ayrıca dövlətdən və bütövlükdə dünya birliyindən asılıdır. Yalnız davamlı, balanslı və nəzarət olunan inkişafın təmin edilməsi real olaraq dünya iqtisadiyyatının zəruri və təhlükəsiz iqtisadi inkişafının yeni bir dövrünə keçid təmin edə bilər, lakin vaxt tələblərinə cavab vermək və faydanı əldən verməmək və arzuolunmaz hadisələrdən qaçınmaq üçün irəliləmək lazımdır.

1.3. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf problemlərinin xarakterinin identifikasiyası

Müasir şəraitdə iqtisadi-sosial tərəqqi getdikcə daha çox qlobal problemlərin həllindən asılıdır. Fakt budur ki, qlobal problemlər insan cəmiyyətinin həyatının ən müxtəlif aspektlərinə təsir göstərir: dünya siyasəti və iqtisadiyyatı, dövlətlərarası və millətlərarası münasibətlər, insanların mövcudluğu üçün məkan və dünya şəraiti, onların kütləvi şüuru və s.

Qlobal problemlər mürəkkəb və rəngarəngdir, buna baxmayaraq, onların açıq iqtisadi aspekti var. Onlar təkrar istehsalın strukturuna, dünya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasına, idarəetmənin səmərəli forma və üsullarının işlənilməsinə və digər proseslərə təsir göstərir.

Dünya iqtisadi böhranının baş verdiyi bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının müasir problemlərinin kompleks tədqiqi, şübhəsiz, maraqlı görünür. Hazırkı böhranın çoxaspektivi beynəlmilləşmə və iqtisadi münasibətlərin qloballaşması qanunauyğunluqlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Qlobal iqtisadi böhran, şübhəsiz ki, inkişaf etdikcə, biz istər milli, istər regional, istərsə də dünya səviyyələrində iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizmlərinin bir hissəsinin bu sahədə köhnə mexanizmlərin bir hissəsinin yeni və ya transformasiyası ilə eyni vaxtda qismən dağılmasının və ya deformasiyasının şahidi oluruq. (Тебекин А. В., Конотопов М. В., Сметанин С. И. 2019: с.86).

Belə çıxır ki, iqtisadi münasibətlərin inkişaf qanunauyğunluqlarında və onların tənzimlənməsi mexanizmlərində baş verən dəyişikliklər dünya iqtisadiyyatının bu sahələrində yeni nəzəri-metodoloji işlənmələri təhrik edir.

Bununla əlaqədar dünya iqtisadi böhranı dövründə dünya təsərrüfat proseslərinin, o cümlədən valyuta-maliyyə, tibbi-bioloji, elmi-texniki, ticarət, sosial, istehsal, ekoloji və s. tərkib hissələrinin çoxaspektli tədqiqi maraqlıdır.

Aparılmış kompleks tədqiqatlar 2020-ci ildə global iqtisadi böhranla şərtlənən, hələ 2005-ci ildə proqnozlaşdırılan makroiqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində dünya iqtisadiyyatının inkişafının aşağıdakı problemlərini aşkar etməyə imkan vermişdir.

Birincisi, dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir tendensiyalarına nəzər salarkən, ilk növbədə, iqtisadiyyatın həcmində azalmaları qeyd etmək lazımdır. 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatının artım templərinin 2019-cu illə müqayisədə aşağı düşəcəyini proqnozlaşdıran müxtəlif dünya analiz və proqnozlaşdırma institutlarının çoxsaylı proqnozlarının əksinə olaraq, bu gün demək olar ki, bu artım sadəcə olmayacaq, əksinə, tənəzzülə uğrayacaq.

Baş verən dünya iqtisadi böhranı dünya iqtisadiyyatının strukturuna da təsir göstərir, çünki onun təbiəti altıncı texnoloji formanın qanunauyğun dəyişməsi ilə bağlıdır. Beşinci mühitin əsas texnologiyaları tədricən dünya bazarından ayrılır. Altıncı quruluşun əsas texnologiyaları tədricən dünya bazarını doldurur. Texnoloji üslubların dəyişdiyi dövrdə maddi və deməli, enerji məhsullarına olan tələbatın azalması da qanunauyğundur. Dünyada neftin qiymətinin müasir şəkildə aşağı düşməsi bunu nümayiş etdirir.

Beləliklə, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatını bürümüş böhranın obyektiv səbəbi qanunauyğun silsilə və beşinci texnoloji quruluşun altıncı, bu gün bir çox ekspertlərin iddia etdiyi kimi, COVID-19 deyil, proqnozlaşdırılan dəyişməsi olub (<https://zen.yandex.ru/media/azbukadeneg/tiajelye-posledstviia-krizisa-vyzvannogo-pandemie-i-covid19-eto-doljen-znat-kajdyi-5e9f2fd698c2d801bbb178d5>).

Cari dünya böhranının silsilə təbiətindən danışarkən C. Keynes sözləri ilə ifadə edilə bilər. Keynes: "iqtisadi dövrün əsas xüsusiyyətləri kapitalın son səmərəliliyinin salınma mexanizmi ilə bağlıdır... İqtisadi dövrü kapitalın son səmərəliliyinin tsiklik

dəyişikliklərindən qaynaqlanan bir fenomen kimi nəzərdən keçirmək yaxşıdır, baxmayaraq ki, mürəkkəb və digər qısamüddətli iqtisadi sistemin dəyişənlərinin əlaqəli dəyişiklikləri ilə gücləndirilmişdir".

Cari dünya iqtisadi böhranına münasibətdə etiraf etmək lazımdır ki, güman ki, COVID-19 dövrü N. D. Kondratyevin hazırkı mərhələsini müşayiət edən "əlaqəli dəyişikliklər" ni çətinləşdirən və gücləndirən faktordur. Bununla yanaşı, əlbəttə, etiraf etmək lazımdır ki, pandemiya sosial qavrayış baxımından maskalayır, iqtisadi reallıqlar nöqtəyi-nəzərindən isə dünya iqtisadiyyatında beşinci texnoloji tərzin texnologiyalarında yaradılmış məhsulun təkrar istehsalı ilə bağlı qlobal problemi aradan qaldırır.

Dünya ticarət sahəsinə nəzər salarkən qeyd edək ki, artıq bir neçə ildir davam edən və baxılan böhranın tərkib hissələrindən biri olan ABŞ (alıcı) və ÇXR (istehsalçı) Dünya İqtisadi liderləri arasında tor - qov müharibəsi hələ kifayət qədər uzun müddət davam edəcək (yəqin ki, bir neçə il). Bununla yanaşı, əslində, ABŞ və ÇXR-in ticarət müharibəsi ölkələrin iqtisadiyyatlarının təxminən 30% səviyyəsinə qarşılıqlı nüfuz etməsini nəzərə alaraq, bir-birilərini məhv etmək müharibəsidir. Bu amil pandemiya ilə yanaşı, dünya istehsal həcmələrinin azalması və s. dünya təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi proseslərinin ən azı ləngiməsinə səbəb olur. Qlobal iqtisadi böhran nəticəsində maksimum istər regional dezintegrasiya (Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxması kimi), istərsə də dünya təsərrüfatının tənəzzülə uğramasını gözləmək olar (<https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2020/01/31/821983-velikobritaniya-evrosoyuza-dalshe>(access date: May 30,2020))

Milli iqtisadiyyatın cari böhranının aradan qaldırılmasında əsas (lakin heç də yeganə olmayan) problemlərdən biri də:

- iqtisadiyyatın lazımi diversifikasiyasının olmaması;
- böhranın təsirinin lokallaşdırılması üzrə operativ planın və böhrandan çıxış üçün strateji planın olmaması.

Əgər 2015-ci ildə idxal əvəzlənməsi problemlərinin həlli üçün o, ən azı əhəmiyyətli maliyyələşdirmə ilə dəstəklənirdisə (bu halda bu planın həyata keçirilməsinin keyfiyyəti nəzərdən keçirilmir), onda bu mənada böhranın aradan

qaldırılması üzrə cari plan (həm tədbirlər kompleksi, həm də resursların həcmi üzrə) kifayət qədər görünür.

Tamamilə aydındır ki, böhranın milli iqtisadiyyata təsiri üçün öngörmə (qabaqlama) planı formalaşmamışdırsa, böhranın cari təsirinin lokallaşdırılması planı kifayət deyil, böhrandan çıxmaq üçün strateji plan hələ formalaşmamışdırsa, böhranın milli iqtisadiyyata təsiri sərhədlərarası müqayisədə daha dərin və davamlı olacaq və fikrimizcə, 3-4 il davam edə bilər.

İstehsal sənayesindəki bu inkişaf inkişaf etməkdə olan ölkələrə iki şəkildə təsir edir: istehsal olunan məhsulların qiymətlərinin azalması və əsas malların qiymətlərinin artması. Hər iki tendensiyada Asiya ölkələrinin böyük rolu var. Rabitə texnologiyasındakı inkişaf, məhsuldarlıq və investisiya artımları, aşağı əmək xərcləri, Çindən və digər ölkələrdən ixracın fəvqəladə artması emal sənayesi məhsullarının qiymətlərində azalma tendensiyası yaratmışdır. Eyni zamanda, Çin və Hindistan kimi kontinental dövlətlərin sürətli iqtisadi inkişafı ilə enerji və sənaye xammalına tələbat artmış, bu ölkələrdə adambaşına düşən gəlirin artması qlobal qida tələbini artırmışdır.

Xidmət sektorunun liberallaşdırılması inkişaf etməkdə olan və transformasiya olunan iqtisadiyyatlar arasında birbaşa xarici kapital axınının artmasının mühüm səbəbidir. Dövlət sərmayələrinin, xüsusən də infrastrukturun özəlləşdirilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin şirkətləri üçün mühüm fürsətdir. Digər sektorlardan fərqli olaraq, xidmət sektoru istehsalçılar arasında daha çox oxşarlıq və mədəni və etnik yaxınlıq, inkişaf etməkdə olan və dəyişən iqtisadiyyatlar arasında investisiyaların və ticarətin artırılması tələb edir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATDA MÖVQEYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

2.1. Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf potensialının qiymətləndirilməsi

Bu gün elmi ədəbiyyatda iqtisadi potensialın mahiyyətinin müəyyən edilməsinə vahid yanaşma işlənməyib. Ən ümumi mənada o, mövcud resursların istehsalat - mümkün olan maksimum dərəcədə faydalı - cari ictimai ehtiyaclara uyğun olan yığıni təmin etmək üçün ümumi qabiliyyət kimi müəyyən edilə bilər.

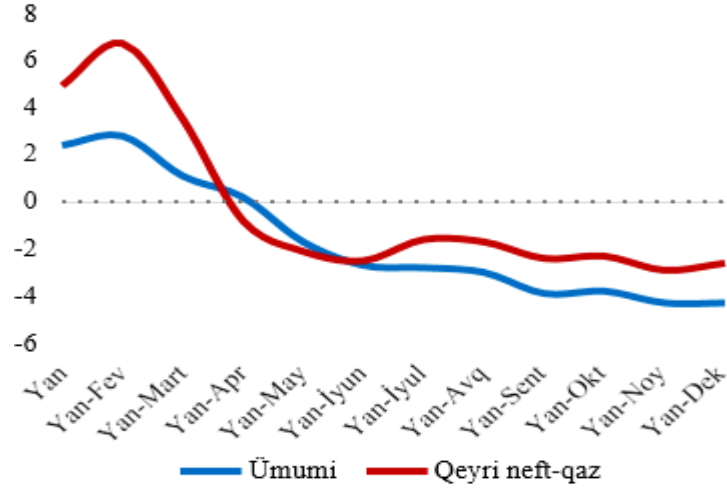
Ənənəvi olaraq, iqtisadi potensial iki mövqedən nəzərdən keçirilir: geniş mənada çoxsəviyyəli iqtisadi sistemlə eyniləşdirilir, dar mənada isə illik istehsal həcmi kimi görünür (Ганиев Х.И. 2019: с.226).

Ölkənin iqtisadi potensialı iki əsaslıdır. Bir tərəfdən o, milli iqtisadiyyatın mövcud ehtiyatlarının məcmusudur, digər tərəfdən isə onların istifadəsinin təşkilinin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Praktikada dövlətin iqtisadi potensialı çox vaxt ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi ilə eyniləşdirilir. Ölkənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsinin ən kompleks göstəricisi ÜDM göstəricisidir. Bununla yanaşı, iqtisadi inkişafda ixrac potensialı mühüm rolunu oynayır. Bu da öz növbəsində istehsalın, məşğulluğun artmasını təmin etməyə, əhalinin gəlirlərini artırmağa və yerli iqtisadiyyatın inkişaf edəcəyi rəqabətli bazar mühiti yaratmağa imkan verəcəkdir.

Neft strategiyasının uğurlu icrası əsasında əldə edilən gəlirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında bazar infrastrukturunu müasirləşdirilmiş, qeyri-neft iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, istehlakçıların sosial rifahı yaxşılaşmış, dövlət aktivləri artmış və ÜDM-in səviyyəsindən yüksək strateji valyuta ehtiyatları yaradılmışdır.

Son 10 ildə müşahidə olunan yüksək artımdan sonra 2020-ci ildə ÜDM istehsalı təxminən 4,30% azalmış və pandemiya ilə əlaqəli olaraq iqtisadi tənəzzülə uğramışdır. Ötən illə müqayisədə 2021-ci ildə ümumi iqtisadi artım 3% təşkil edib, qeyri-neft sektoru isə ÜDM 6,20% artıb. Baxmayaraq ki, 2020-ci ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-i 5,40% azalıb. Beləliklə, 2021-ci ildə ÜDM-in nominal həcmi 93 mlrd man kimi artmışdır.

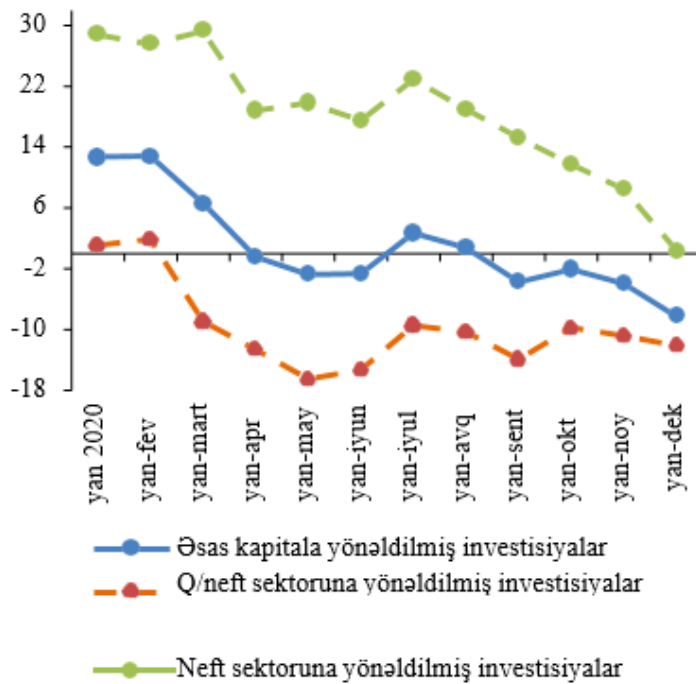
Qrafik 1: Azərbaycanın 2020-ci il üçün iqtisadi artım

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/myxs/>

Bu yatırımlarda müəssisələrin və təşkilatların xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu nəzərə alsaq, aydın olur ki, onların kapital qoyuluşlarının dinamikası investisiyaların həcminə təsir edən həlledici amil kimi çıxış edir. Beləliklə, 2020-ci ildə əsas kapitalla investisiyaların 50,4% - i məhz müəssisə və təşkilatların payına düşür. İnvestisiya qoyuluşlarının 41.5%-i dövlətin, 58.5%-i isə özəl sektor payına düşmüşdür.

Qrafik 2: İnvestisiyaların dinamikası (%-lə)

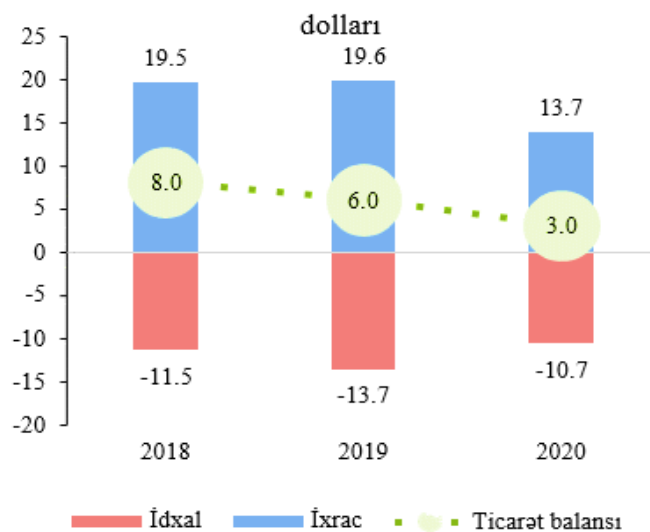
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/myxs/>

Həm daxili, həm də xarici amillər nəzərə alınmaqla iqtisadi tənəzzülü təhlil zamanı onun aradan qaldırılmasında əsas rol xarici amillərə məxsusdur.

ÜDM-in istehlak strukturunun təhlili iqtisadi artımda (və ya iqtisadi tənəzzüldə) daxili və xarici amillərin rolunun qiymətləndirilməsi baxımından ən yaxşı mənbə hesab edilə bilər (Спартак А.Н., Лихачев А.Е. 2017: с.10).

ÜDM-in istifadəsi baxımından ev təsərrüfatlarının istehlakından, dövlət müəssisələrinin istehlakından, ümumi yığımdan və xalis ixracdan ibarətdir. Eyni zamanda, ev təsərrüfatlarının istehlakına onların il ərzində ərzaq, qida məhsulları və xidmətləri ilə bağlı xərcləri də daxildir. Rəsmi statistikanın məlumatına görə, 2019-cu ildə ev təsərrüfatlarının istehlakı nominal ifadədə 5 milyard manat və ya 13,92% artmışdı. İstehlak qiymətləri indeksinin (13%) səviyyəsini nəzərə alsaq, ev təsərrüfatlarının real artım göstəricisi təxminən 1% təşkil edib. Əhalinin istehlakının ÜDM-ə daha çox təsir göstərə bilməməsinin əsas səbəbi ev təsərrüfatlarının real gəlirlərinin azalması olmuşdur. Beləliklə, 2020-ci ildə isə əhalinin nominal gəlirlərinin artım templəri 53 mln manat (5%) azalmış, bunun da nəticəsində əhalinin real gəlirləri 49 mln manat təşkil etmişdir. Xarici tələbat – təmiz ixrac təxminən 9.1% azalmışdır.

Qrafik 3: Azərbaycanın 2018-2020-ci illər üzrə ticarət balansı, (mlrd. Dollar)

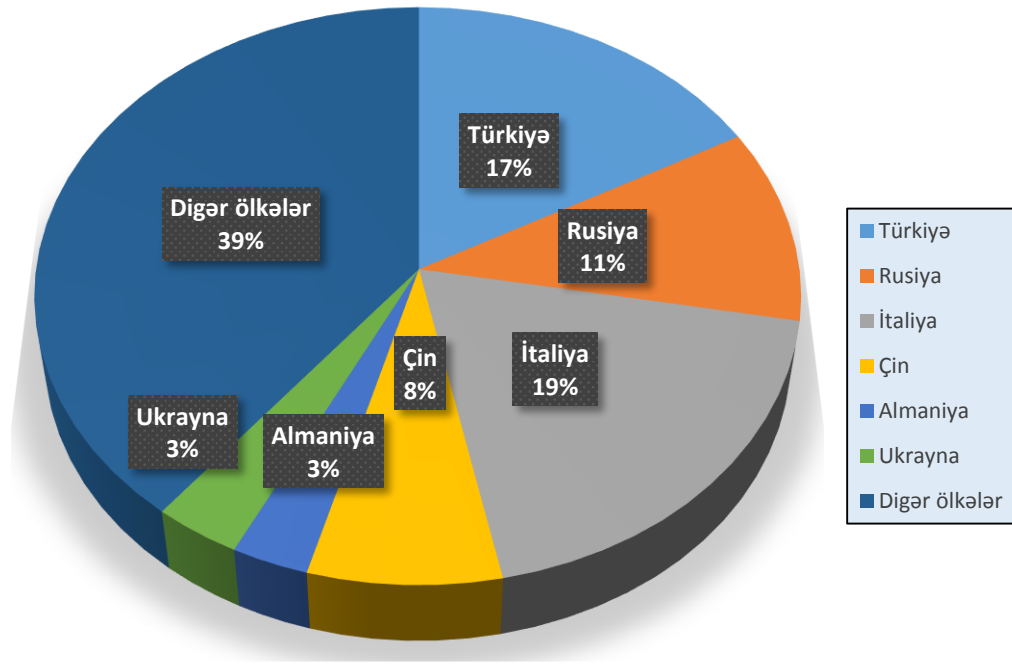
Mənbə: <https://www.cbar.az/>

2020-ci ildə ölkəmiz xarici ticarət üzrə 25 mlrd dollar təşkil edir və 56%-i ixracın və 44% isə idxalın payına düşür.

Azərbaycanın Xarici ticarət dövriyyəsi üzrə isə ən çox Türkiyə, Almaniya, Çin, Ukrayna, İtaliya, Rusiyanın üzərinə pay düşür. Burada ən yüksək pay isə İtaliya üzərinə düşür.

Qrafik 4: Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi üzrə əsas ölkələri (2020-ci il, %-lə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

İxrac potensialı belə ki, iqtisadi potensialının bir hissəsidir və istehsal vəsaitlərindən tam istifadə nəticəsində xarici bazarda istehlakçıların tələbatına uyğun olan keyfiyyət və miqdarın müxtəlif növ maddi nemətlər və xidmətləri istehsal etmək və ixrac etmək qabiliyyətinə malikdir. Qeyd edək ki, bir şeyin ixracı üçün, ilk növbədə, ona tələbatın olması lazımdır. Nəzərə alsaq ki, ölkədə istehsal zamanı məhsulların sayı dünya bazarında analoji məhsulların miqdarına nisbətən kifayət qədər azdır, onda ölkənin neft məhsullarına tələbatın olması mümkündür.

İxrac potensialının təhlili zamanı digər amillər dünya bazarının standartlarına uyğun keyfiyyətdir. Fikrimizcə, əgər daxili bazarda məhsulun qiyməti bu məhsulun

qiymətindən beynəlxalq bazarlarda aşağıdırsa, deməli, ixrac potensialı var. Başqa sözlə, məhsulun ixrac potensialının qiymətlərini müqayisə etmək və satış zamanı mənfəətin əldə edilməsi imkanlarını beynəlxalq qiymətlərlə müəyyənləşdirmək.

Bundan başqa, alüminium və məmulatları (0,85%-in payı), plastik kütlə və ondan hazırlanan məmulatlar (0,73% - in payı), kimya sənayesi məhsulları (0,59%-in payı) da ixracata daxildir. 2021-ci ildə 2020-cı illə müqayisədə qeyri-neft sektorunda elektrik enerjisi, meyvə və tərəvəz məhsulları, çay, spirtli və alkoqolsuz məhsullar, kimya sənayesi məhsulları ixracı artıb. Şəkərin (58%), pambığın(19.5%), ixracında isə artma müşahidə edilmişdir.

Hər bir ölkə ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsinə dair öz arqumentli əsaslı mexanizmlərə və alətlərə malik olmalıdır. Aktual problemlərin həlli qlobal təsirlərin artması zamanı iqtisadiyyatın dayanıqlı olmasının təmin olunması ilə bağlıdır (Manafov G. 2019: s.532):

- ölkə milli iqtisadiyyatın manevr qabiliyyətinə və onun ehtiyatlarının açılmasına öz dövlət və iqtisadi yanaşmalarına malik olmalıdır;
- milli iqtisadiyyatın zəiflədən amillərinin aşkar olunması və həlli istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün daha dinamik iqtisadi yanaşma və universal mexanizmlər lazımdır;
- milli iqtisadiyyatın resurs potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi və onun təsərrüfat, kommersiya və maliyyə dövriyyəsinə cəlb edilməsi mühüm amildir;
- ölkə iqtisadiyyatının strukturunun diversifikasiyası və bununla da əlavə dəyərin yaradılması üzrə yeni məhsuldar mənbələrin təmin olunması tələb olunur;
- dövlət ölkə iqtisadiyyatının artım və dinamikliyinin bərpası üzrə mövcud problemlərə sistemli yanaşmalı və onların açılması üçün əlavə tədbirlər görməlidir;
- dövlət öz iqtisadi siyasətində insan amilinə xüsusi yer ayırmalı və bununla da indiki mürəkkəb şəraitdə cəmiyyətin və dövlətin harmonizasiyasına nail olmalıdır və s.

Aparılan təhlildən görünür ki, milli iqtisadiyyatımızın inkişaf prosesləri sürətləndirilməsi iqtisadiyyat sahələrinin ixrac potensialından istifadə imkanlarını artırmışdır.

İxrac potensialından səmərəli istifadənin göstəricilərindən biri də ölkənin ixracının artım səviyyəsi və onun mövcud ixrac potensialına uyğun olmasıdır. Ölkədə makroiqtisadi sabitlikdən, artan maliyyə resursları vasitəsilə səmərəli olaraq istifadə edilməsi ilə ixrac potensialını səmərəli şəkildə reallaşdırmaq olar (Спартак А.Н., Лихачев А.Е. 2017: с.15).

İxrac potensialının səmərəli istifadəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən daha bir amil onun tənzimlənməsinin əsas aləti olan gömrük sistemi və onun inkişaf vəzifələridir. Gömrük sisteminin, tarif tənzimlənməsinin hazırkı vəziyyəti xarici ticarətin liberallaşdırılmasının səviyyəsini də səciyyələndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ixrac imkanlarının genişləndirilməsi problemi ilə yanaşı, ölkənin idxal siyasətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Çünki ölkənin ixrac potensialının inkişafında idxal əvəzlənməsi strategiyası da az rol oynamır. İxrac yönümlü modelin inkişaf etdiyi bazar iqtisadiyyatı ölkələrində sənaye və kənd təsərrüfatının mövcud və potensial imkanlarından maksimum istifadə etməklə milli sənayenin və kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrini idxalın mənfi təsirindən qorumaq olar. Formalaşma dövründə əsas strategiyanın olmasına baxmayaraq, ixrac potensialının daha da güclənməsinə təsir etmək, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və gələcəkdə dünya bazarlarına çıxış imkanlarının əldə edilməsi üçün idxal əvəzləmə siyasətindən də istifadə etmək lazımdır.

2.2. Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətlik mövqeyinin dəyərləndirilməsi

Beynəlxalq İqtisadi Forumun (BİF) 2018-2019-cu illər üzrə hesabatına əsasən, Qlobal Rəqabətlik indeksinə görə Azərbaycan 58-ci yeri 140 ölkə arasında tutur. Avrasiya ölkələri arasında Rusiya 45-ci, Gürcüstan 74-cü, Ukrayna 85-ci, Ermənistan isə 69-cu yerdədir. Bundan başqa, Türkiyə regional ölkələrdən 61-ci, İran isə 99-cu yerdə olmuşdur.

"Trend" sütununa əsasən, Azərbaycan əsasən ardıcıl olaraq öz mövqeyini artırır. Məlum olduğu kimi, 12 sütun var. Qlobal Rəqabət indeksi hesablanması istifadə aşağıdakı birləşdirilmiş 3 qrup təşkil edir

(<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>):

I qrup. Bu qrupa aşağıdakı sütunlar daxildir: 1) institutlar; 2) infrastruktur; 3) makroiqtisadi mühit daxildir.

II qrup. Effektiv gücləndiricilər: 5) ali təhsil və trening; 6) əmtəə bazarının səmərəliliyi; 7) əmək bazarının səmərəliliyi; 8) maliyyə bazarının inkişafı; 9) texnoloji təlim; 10) bazarın ölçülməsi.

III qrup. İnnovasiya və təcrübə amili: 11) biznes təcrübəsi; 12) tədqiqat və inkişaf innovasiyası aiddir.

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, bizim nəzərdən keçirdiyimiz region ölkələri arasında yalnız Türkiyə ən yüksək statusa malikdir və o, 4 qrupa daxildir. Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanın ikinci qrupa daxil olması onu izah etmək olar ki, bu ölkələrin iqtisadiyyatı neft amilindən nə qədər oxşar və güclü asılıdır.

Cədvəl 4: Subtindikator təhsil və bacarıq sıralaması

ölkələr	təhsil və bacarıq	hazırkı işçi qüvvəsini bacarıqları	gələcək işçi qüvvəsi bacarıqları
Sinqapur	2	1	12
Azərbaycan	61	42	79
Rusiya	31	28	40
Ukrayna	34	32	44
Türkiyə	76	92	50
Gürcüstan	49	37	63
Ermənistan	65	44	86
İran	78	86	64

Mənbə: Schwab K., Xavier S. The Global Competitiveness Report 2018-2019

Hazırda Təhsil və bacarıqlarına görə Azərbaycan ümumilikdə Rusiya, Qazaxıstan və Gürcüstandan geri qalır və regionda orta yer tutur. Lakin Azərbaycanın təhsil sistemində narahatlıq doğuran yeni məsələ ondan ibarətdir ki, "nağd işçi qüvvəsi bacarıqları" göstəricisinə görə ölkəmiz 42-ci yerdə olsa da, "gələcək işçi qüvvəsinin bacarıqları" nu göstərməklə, Ermənistandan başqa, regionun bütün ölkələrindən geri qalmaqla, 79-cu yeri tuturuq (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>).

"Biznesin dinamizmi" kimi mühüm göstəriciyə görə Azərbaycan kifayət qədər yüksək mövqe tutur (36 yer 140 ölkə arasında) və region ölkələri arasında yalnız Qazaxıstandan geri qalır. Ölkəmiz innovasiyaların tutumunun çox mühüm indikatoruna görə daha da yüksək mövqe tutur. Azərbaycan 58-ci yerdə olmaqla regionun bütün ölkələrini qabaqlayır.

Cədvəl 5: Biznes dinamizmi və İnnovasiya qabiliyyəti üzrə sıralar

Ölkələr	Biznes Dinamizmi	İnnovasiya Tutumu
Sinqapur	9	1
Azərbaycan	36	45
Rusiya	37	59
Ukrayna	33	72
Türkiyə	72	58
Gürcüstan	57	100
Ermənistan	49	68
İran	92	82

Mənbə: Schwab K., Xavier S. The Global Competitiveness Report 2018-2019

Dünya İqtisadi Forumunun rəqabət qabiliyyəti sütunları üzrə Azərbaycanın mövqeyi, müvafiq indekslər və su-bindekslər üzrə hesablanmış ballar ümumilikdə cədvəldə göstərilib. Bu qiymətləndirməyə əsasən, Azərbaycan dövlətinin qrupdakı mövqeyinin təsnifləşdirilməsini göstərəcəyik. Bunu etmək üçün, 5 təsnifat qruplarına nəzər salmaq. Sıralamalar 140 ölkə arasında 6 ballıq miqyasda həyata keçirilmişdir, buna görə də bu iki meyar üzrə təsnifat qrupları aşağıdakı kimi bölünür (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>):

- ən yüksək: ballarla: 4,9-6,0; dərəcə ilə: 1-28;
- yüksək: ballarla: 3,7-4,8; dərəcə ilə: 29-56;

- orta hesabla: 2,5-3,6; dərəcə ilə: 57-84;
- zəif: ballarla: 1,3-2,4;dərəcə ilə: 85-112;
- ən zəif: ballara görə: 0-1, 2; dərəcəyə görə: 113-140.

Bu təsnifata görə, Azərbaycan, ümumiyyətlə, DİM-ya görə iki meyarın hər biri üzrə yüksək mövqe tutur.

Cədvəl 6: Azərbaycanın DİM-in sütunları üzrə mövqeyi

Sütunlar	Dərəcə		Ballar	
	Dərəcə	Mövqe	Bal	Mövqe
DİM	37	yüksək	4,6	yüksək
Sub-index A: əsas tələblər	49	yüksək	4,9	ən yüksək
1-ci sütun: İnstitutlar	48	yüksək	4,2	yüksək
2-ci sütun: İnfrastruktur	55	yüksək	4,3	yüksək
3-cü sütun: Makroiqtisadi mühit	39	yüksək	5,2	ən yüksək
4-cü sütun: Səhiyyə və ibtidai təhsil	75	orta	5,7	ən yüksək
Sub-index B: səmərəlilik gücləndiricilər	59	orta	4,2	yüksək
5-ci sütun: Ali təhsil və təlim	78	orta	4,2	yüksək
6-cı sütun: Əmtəə bazarının Effektivliyi	50	yüksək	4,5	yüksək
7-ci sütun: Əmək bazarının Səmərəliliyi	26	ən yüksək	4,8	yüksək
8-ci sütun: Maliyyə bazarının inkişafı	97	zəif	3,5	orta
9-cu sütun: Texnoloji hazırlanması	55	yüksək	4,5	yüksək
10-cu sütun: Bazar ölçüsü	63	orta	3,9	yüksək
C indeksi: İnnovasiya və təcrübə amilləri	49	yüksək	4,8	yüksək
11-ci sütun: Biznes təcrübəsi	60	orta	4,0	yüksək
12-ci sütun: İnnovasiya, tədqiqat və inkişaf	44	yüksək	3,6	orta

Mənbə: Schwab K., Xavier S. The Global Competitiveness Report 2018-2019

Əsas tələblər. Ümumiyyətlə, baza tələblərinə görə, hətta balla ölkə ən yüksək mövqe tutsa belə, dərəcələrə görə onun mövqeyi heç də yüksək deyil. Bunu onunla izah etmək olar ki, belə minimal tələblərə cavab verən (yəni yüksək bal alan) çoxlu ölkə var. Baza tələblərinin subindikatorları üzrə də Azərbaycan yüksək yer tutur. Burada diqqəti daha çox cəlb edən alt səhiyyə və ibtidai təhsil indikatorudur. Ballara görə Azərbaycan burada ən yüksək yer tutur, amma dərəcələrə görə 75-ci yerdədir və orta mövqe tutur. Bu da bir daha onu göstərir ki, müasir dünyada ölkəmizdə səhiyyə xidmətinin və ibtidai təhsilin olması o qədər də böyük nailiyyət deyildir, bu, adi haldır.

Effektivlik gücləndiriciləri. Bu göstəricinin alt göstəricilərinə görə vəziyyət fərqlidir. Ballara görə, Azərbaycan əsasən yüksək mövqelərdədir, lakin bəzi subindikatorlara görə orta mövqelərdə, maliyyə bazarının inkişafına görə isə hətta zəif mövqelərdədir. Lakin əmək bazarının səmərəliliyinə görə Azərbaycan ən yüksək mövqedədir. Bu, bir tərəfdən, əksər ölkələrdə əmək bazarının səmərəsizliyi, digər tərəfdən, Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması çox zəif olması ilə izah olunur. Bu qrup üzrə Azərbaycanda iki sahənin - ali təhsil və maliyyə bazarının nisbi zəifliyini nəzərə almaq çox vacibdir.

Innovasiya və təcrübə amilləri. Lakin bu göstəricinin iki izahı ilə ziddiyyətlidir: biznes təcrübəsinə görə və ballara görə Azərbaycan yüksək mövqe tutur, lakin dərəcəyə görə orta qrupa daxildir. Tədqiqat və inkişaf üzrə innovasiyalara görə, əksinə: balla ölkə orta, dərəcə ilə isə yüksək mövqelərdədir.

Azərbaycanda biznes təcrübəsinin zəifliyini və ümumiyyətlə, tədqiqat və inkişafda innovasiyaların ümumi zəifliyini nəzərə alsaq da, biz bu sahədə dünya ölkələri üzrə də çatışmazlıqların olduğu üçün nisbətən yüksək mövqelərdəyik.

Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə bağlı adekvat təkliflərin formalaşdırılması üçün ölkənin zəif tərəflərindən global rəqabət indeksinin detallı indikatorları üzrə yaranan müavinət göstəriciləri müəyyənləşdirilməlidir. İQK sütunlarına görə qruplaşma nəticələrinə görə, 9 cədvəl tərtib edilmişdir. Araşdırmanın 140 ölkə üzrə həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, biz Araşdırmanın 140 ölkə üzrə aparıldığını nəzərə alaraq, biz Azərbaycanın 70-ci yerdən aşağı vəziyyətdə olan narahatedici subindikatorları üçün öz şərhimizlə çıxış etmişik. Başqa sözlə, bu cədvəldə Azərbaycanın 70-ci yerdən aşağı mövqe tutduğu subindikatorlar da yer alıb. Bu cədvəldə əsasən, vahid "əngəlsiz" sütun bazar ölçüsüdür. Bu göstəricini müəyyənləşdirən dörd subindeks üzrə Azərbaycan 70-ci yerdən yuxarıdır.

İnstitut sütunu 21 subindikatorlardan ibarətdir. Bunlardan yalnız 7 bizim cədvəlimizə daxil edilmişdir və hər biri şirkətin rəqabət qabiliyyətini stimullaşdırmaq baxımından vacibdir.

İnfrastruktur sütununda doqquz subindikatorndan yalnız biri "narahatlıq" faktoru kateqoriyasına daxil olmuşdur.

Makroiqtisadi mühitə görə, 5 subindikatorndan yalnız dövlət büdcəsinin balansının kəsiri və nisbətən yüksək inflyasiya problemlə hesab edilə bilər.

Səhiyyə sütununa görə və on subindikatorndan yalnız beşi üzrə ibtidai təhsil zəif ölkələr sırasındadır. Bunlardan dördü, o cümlədən həyat sürətinin subindikatoru səhiyyə ilə bağlıdır. Azərbaycanın ibtidai təhsilin keyfiyyətinə görə geri qalması rəqib öz qabiliyyəti kontekstində xüsusi təhlükəyə səbəb olur.

Ali təhsil üzrə göstəricilər bu narahatlıqları daha da dərinləşdirir. Belə ki, bu sütunun determinantları olan 5 subindikatorndan 70-i zəif ölkə sırasındadır. Biz hesab edirik ki, bütün bunlar, eləcə də riyazi və elmi parçalanmanın təhsil sisteminin keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olması təhlükəli hallardır (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>).

Əmtəə bazarının səmərəliliyinə görə Azərbaycan 50-ci yerdədir, lakin bu sütunun 10 subindikatorundan 10-u üzrə vəziyyət qənaətbəxş deyil. Onların hamısı yerli rəqabətdir, bazarın dominantlığı, antiinhisar siyasətinin effektivliyi, ümumi vergi dərəcəsi, qeyri-tarif baryerlərinin dominantlığı, ticarət tariflərinin yüksək səviyyəsi, xarici mülkiyyətin yayılması, birbaşa xarici investisiyaların təsiri, gömrük prosedurlarının yükü, ÜDM-də idxalın payı ölkənin rəqabətə davamlı olması üçün böyük təhlükədir.

Əmək bazarının effektivliyinin on altı indeksdən yalnız ikisində problemlər var: işdən çıxarmanın ödənilməsi və peşəkar idarəetmə sahəsində əminlikdir.

Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı aşağıdakı səviyyədə gedir: şirkətlərin yerli səhm bazarı vasitəsilə maliyyələşdirilməsi, borcların əlçatanlığı, bankların davamlılığı, Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi və rəsmi hüquqlar: 5 alt indeksdə problemlər mövcuddur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazarın ölçüsü, digər ölkələrlə müqayisədə vəziyyət bir qədər yaxşıdır.

Cədvəl 7 (Əlavələr)

Biznes təcrübəsi göstəricisinə görə, doqquz subindikatorun üçündə yerli ticarət iştirakçılarının sayı, marketinqin yayılma dərəcəsi, səlahiyyətlərin ötürülməsinə dair sorğu - bəzi problemlər mövcuddur.

Innovasiya tədqiqat və inkişaf sütununda, mövqe nisbətən əlverişli hesab edilə bilər. Burada yeddi subindikatorun yalnız biri-patentlərin tətbiqi üzrə Azərbaycan 70 ölkə sırasına daxil ola bilmədi. Belə ki, hesabat ilində hər 2 milyon nəfər üçün bir patent tətbiq edilmişdir.

2.3. Azərbaycanın müasir xarici iqtisadi siyasətinin qiymətləndirilməsi

2020-ci ildə 1950 sayılı tarixli sərəncamın icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Prezidenti Nazirlər Kabineti ilə birgə "fəaliyyət planı" tərtib edilmişdir. Fəaliyyət Planı əhalinin məşğulluğunun və gəlirlərinin qorunması, həmçinin kredit öhdəliklərinin təşkili də daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə sahibkarlara dövlət dəstəyinin təmin edilməsi üzrə tədbirləri nəzərdə tutur.

Respublikamız pandemiyanın iqtisadiyyata təzyiqi ilə iki mərhələdə mübarizə aparmağı planlaşdırdı. Birinci mərhələdə böhran dərinləşmədən qarşısı alınacaq və sabitlik qorunacaqdır. İkinci mərhələdə iqtisadi təkamül prosesinin başlanması gözlənilirdi. Görünür, iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün ucuz maliyyələşmə, yüngül vergi yükü, tələbatı yaradan bazarlara keçid aydıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Neft Fondu istiqrazlarının və pul bazarı alətlərinin 37,8%-i 1 ildən artıq olmayan müddətdə iqtisadiyyatın likvidliyə təxirəsalınmaz tələbatının ödənilməsinə şərait yaradır. Dövlətimizin xarici borcları və devalvasiyalara əl atmadan daxili resurslar hesabına böhranla mübarizə aparmaq niyyəti, şübhəsiz ki, postpandemik dövrdə iqtisadiyyatın bərpası prosesinə müqayisəedilməz dərəcədə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunan fərman ilə qlobal pandemiyanın iqtisadi sabitliyə mümkün təsirini istisna etmək, ölkədə məşğulluq və sahibkarlığa mənfi təsirini azaltmaq, vətəndaşların sosial təhlükəsizliyini və rifahını qorumaq və ehtimal olunan davamlı mütərəqqi iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün dörd əsas sahəni əhatə

edən işçi qrupları yaradılmışdır. Geniş miqyaslı iqtisadi stimullar proqramı aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər (Səmədova E. R. 2017: s.1993):

- müvafiq sahələrdə fəaliyyət göstərən zərər çəkmiş iqtisadi fəaliyyət növlərinə və hüquqi şəxslərə, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərə dəstək göstərilməsi;

- zərər çəkmiş iqtisadi fəaliyyət sahələrində çalışan işçilərin ictimai müdafiəsi və hərtərəfli dövlət dəstəyi;

- əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi;

- maliyyə və bank sektoruna yardım, manatın məzənnəsinin sabitliyinin dəstəklənməsi və inflyasiyanın hədəflənməsi;

- makroiqtisadi rifahın və sabitliyin qorunması üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Çünki koronavirusun yayılmasının qarşısının alınması ilə bağlı ictimai səhiyyə tədbirləri bütün dünyada bir çox iqtisadi fəaliyyət növlərini dayandırmışdır. İlk qiymətləndirmələrə əsasən, bu ilin birinci rübündə Avro iqtisadiyyatı əvvəlki rüblə müqayisədə 3,8 faiz azalıb: bu, son yeddi il ərzində ilk rüblük artım azalmasıdır.

Müasir hallar da inflyasiyanın perspektivi ilə bağlı əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunur. COVID-19 epidemiyasından sonra kəskin şəkildə düşmüş neft qiymətləri ümumi inflyasiyaya böyük təsir göstərmişdir. Əsas inflyasiyanın resessiyaya reaksiyası, proqnozlara görə, qısamüddətli perspektivdə nisbətən təmkinli olmuşdur. Bununla belə, yaxın gələcəkdə qiymət təzyiqinin azalması iqtisadi və işgüzar fəallığın zəifləməsi və yığılmış tələbatın azalması ilə nəticələnəcəkdir.

COVID-19-un baş verməsindən əvvəl, Beynəlxalq ehtiyatların və borc əmsallarının səviyyəsi bütövlükdə Mərkəzi Asiya ərazisində kifayət qədər və davamlı olmuşdur. Xammal və transfertlərin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi, həmçinin hökumətlərin təqdim etdiyi maliyyə yardım paketlərinə çəkilən xərclər borc əmsallarının artmasına gətirib çıxardı, lakin maneələrin gələcək risklərinin gözlənilməsi yerli valyutalara və suveren göstəricilərə təzyiq göstərdi.

Son qiymətləndirmələr 2020-ci ildə ÜDM-ə olan borcun 3 faiz bəndi ilə Özbəkistanda 8 bənd, Tacikistanda 7 bənd və Qırğızıstanda 15 bənd nisbətinin artmasını göstərir. Bundan əlavə, bu statistik məlumatlar 2021-ci ildə bərpa hipotezinə əsaslandığından, digər azalma riskləri həyata keçirildikdə, onlar daha da böyüyə bilərlər. Borc xidməti və yenidən maliyyələşdirmə üzrə daha yüksək xərclər ilə, borc artımının nəticələri, ehtimal ki, bir neçə il ərzində hiss olunacaq, hökumətlərin iqtisadiyyatın bərpasını dəstəkləmək yollarını axtardıkları bir zamanda büdcə məkanını azaldacaqdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın xarici borcunun 2019-cu ilin sonuna ÜDM-ə nisbəti 17% təşkil edir. Azərbaycan borclarının azaldılması üçün kifayət qədər maliyyə ehtiyatlarına malikdir.

Beləliklə, mərkəzi bankın və ARDNF-nin birgə resursları təxminən 51 milyard dollar təşkil edir. Azərbaycanın son hesabatlarına əsasən, 2020-ci ilin mart ayında cari əməliyyatlar hesabının profisiti 646 mln.ABŞ dolları təşkil edib.

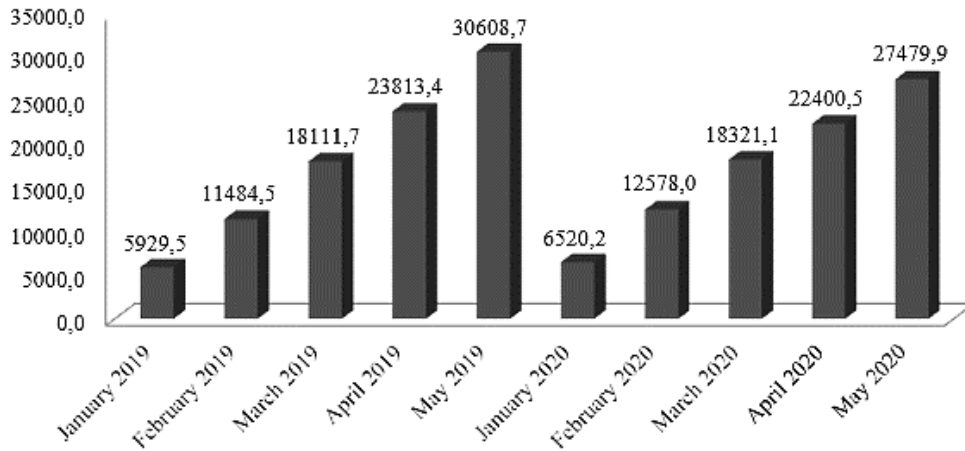
2020-ci ilin mart ayında Azərbaycanın xaricə birbaşa investisiyaları 337 milyon ABŞ dolları artıb. Onun xarici portfel investisiyaları 50,2 milyon ABŞ dolları ilə 2020-ci ilin martında azalmışdır.

Bundan başqa, aydındır ki, qlobal maliyyə şərtləri pisləşib, Bu da portfel axınının əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə, xüsusilə enerji sektorunda fond bazarlarında ciddi tənəzzülə və risk üzrə qlobal əhval-ruhiyyənin artmasına gətirib çıxarıb ki, bu da 10 illik dövlət istiqrazlarının və suveren spredlərin gəlirliliyinin artmasına gətirib çıxarıb. Bu sərtləşmə regionun iqtisadi sabitliyinə xüsusilə də dollarlaşdırılmış borcu ixrac daxilolmaları hesabına maliyyələşdirilən ölkələr üçün ciddi çağırış ola bilər. Məsələn, Tacikistan və Özbəkistanın borcunun, demək olar ki, hamısı dollardır (100% və 97%) ki, bu da onları valyuta məzənnəsini azaltmaq üçün təhlükəli edir.

Qazaxıstan müəyyən dərəcədə riskə daha az məruz qalır, çünki ölkənin borcunun yalnız 35% - i ABŞ dolları və avro ilə ifadə olunub. Nəhayət, əgər portfelin axını davam edərsə, regionun investisiyanın ciddi şəkildə azalmasından həlak ola biləcəyi riski var.

2019-cu ildə Azərbaycanın ÜDM-i 2,3% böyüdü və 2020-ci il tarixində Covid-19 səbəbindən 2020-ci ildə isə 0,7% -ə qədər- 0.2%-ə qədər enmişdir. Region neftin qiymətinin yüksək olmasından və qaz hasilatının artırılmasından faydalanmışdır ki, onun qeyri-neft və qaz sektoru da artım nümayiş etdirdi. Alternativ üstünlüklərə güclü suveren fond, Xəzər dənizində qaz sərvətləri, Çinlə Avropa arasında coğrafi əlaqələrə xidmət edən Türkiyə və Avropaya ixracın artması, həmçinin inamlı ümumi işgüzar mühit daxildir.

Şəkil 1: Azərbaycan Respublikasının ÜDM göstəriciləri (mln. manat)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/myxs/>

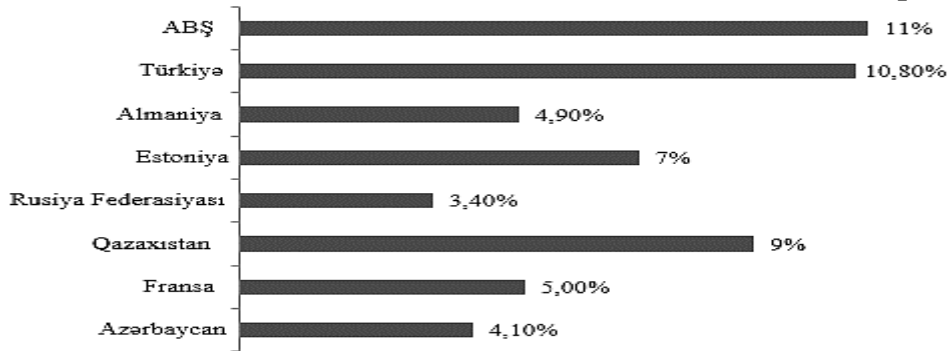
Müvafiq tədbirlər ilk olaraq 9 proqramda cəmlənmişdir ki, bu da 20 əsas sahə üzrə fəaliyyətin 4 istiqamətini əhatə etmişdir. Beləliklə, proqramın spektrinə 44 min işçidən 304 min müəssisə daxildir və vəsaitlərin əsasən əmək haqqına xərclənməsi planlaşdırıldı. Böhran əleyhinə proqramların ən vacib xüsusiyyətlərindən biri 290 min mikro və fərdi istehsalçıları əhatə edən maliyyələşdirmə proqramıdır. Bundan başqa, müxtəlif sektorlarda vergi güzəştləri verildi ki, bu da mənfə nətəcələrin, xüsusilə də iri vergi ödəyicilərinin maliyyə yükünün azaldılmasına müsbət təsir göstərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatlarının, müəssisələrin və bankların likvidliyinin və maliyyələşdirilməsinin şərtlərinin təmin edilməsi üçün Avropa Mərkəzi Bankının atdığı addımlar iqtisadiyyata kreditlərin fasiləsiz verilməsini qorumağa kömək edir. Mart ayının 18-də AMB korporativ sektorun satınalma proqramı (CSPP) çərçivəsində uyğun aktivlərin diapazonunu genişləndirmək və

təhlükəsizlik standartlarının tənzimlənməsini asanlaşdırmaq üçün 750 mlrd avro məbləğində pandemiya halında təcili satınalma proqramı başlamaq qərarına gəldi. Bu mexanizmlər iqtisadiyyatın bütün sektorlarının Covid-19 nəticələrinin aradan qaldırılmasına imkan verəcək qoruyucu maliyyələşdirmə şərtlərindən faydalana biləcəyini təmin etməyə yönəlmişdir.

Pandemiya ilə bağlı Azərbaycanda qısa müddət ərzində həyatın bütün sahələrini əhatə edən geniş miqyaslı tədbirlər görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət pandemiya qarşı mübarizədə yalnız öz resursları hesabına səmərəli tədbirlər planı həyata keçirir, iqtisadiyyatın bütün sahələrinə dövlət dəstəyi göstərir.

Şəkil 2: ÜDM-də ölkələrin payı, covid-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi çətinliklərə cavab vermək üçün stimullaşdırma tədbirləri paketi

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

Bundan əlavə, pandemiya ötürü işlərini itirmiş 600.000-dən çox insan maliyyə yardımını aldı. Bundan başqa, 2020-ci ilin birinci rübündə 2,3 mln vətəndaş 1,5 mlrd manat sosial ödəniş alıb. Bu müddət ərzində bütün növ əmək pensiyalarının sığorta hissəsi 16,6% indeksləşdirilmişdir.

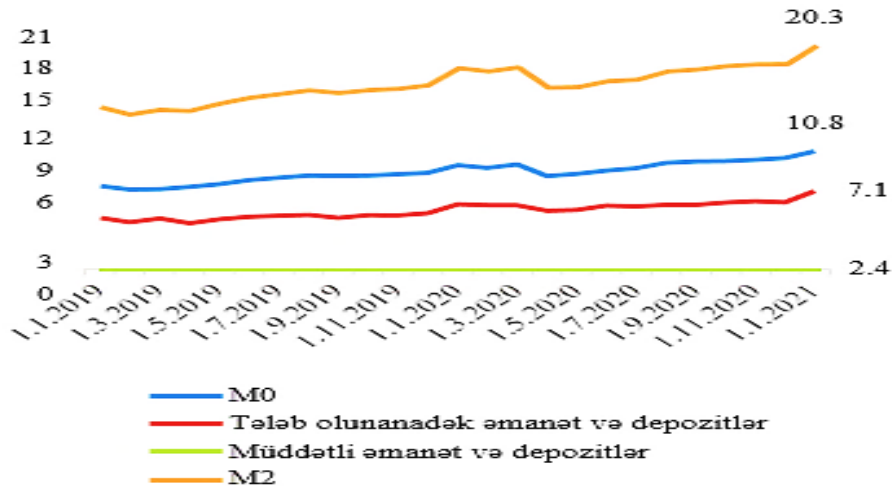
İnflyasiyanın sürətlənməsi birbaşa təhlükə deyil, çünki 2020-ci ildə avrozonada heç bir qeydə alınmamış ən dərin tənəzzül ilə üzləşmişdir. Əvvəlcə pandemiya təklif şokunun formasını aldı, lakin ikinci turun nəticələri indi ümumi tələbatın miqyaslı zərbəsinə gətirib çıxardı. Qiymətlərə ümumi təsir bu iki sarsıntı üstünlük təşkil etməsindən asılı olacaq, lakin bu mərhələdə görünür ki, deflyasiya qüvvələri üstünlük təşkil edəcək və ümumi inflyasiyanı yaxın gələcəkdə mənfi əraziyə gətirib çıxaracaqdır (URL: <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>).

Azərbaycanda geniş pul kütləsi (m3) dövrün sonuna olan vəziyyətə görə 7,4% 27 mln. manata düşüb. 2020-ci ilin yanvar ayı ilə müqayisədə Bu, 6,7% aşağı göstəricidir. Bank depozitlərinin dollarlaşma səviyyəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunmayıb. Xarici valyutada denominasiya edilmiş əmanətlər və depozitlər, dövrün sonuna qədər m3 məcmu pul həcminin 38,5% - ni təşkil edir. Xarici valyutada denominasiya edilmiş əmanətlər və depozitlər əmanətlərin ümumi həcminin 56,5% - ni təşkil edir. Pul-kredit siyasətinə həsr olunmuş son iclasdan etibarən illik inflyasiya səviyyəsi aşağı düşüb. Rəsmi statistikaya görə, may ayında 0,5% deflyasiya qeydə alınıb və illik inflyasiya 2,9% təşkil edib (<https://www.stat.gov.az/source/myxs/>).

Xarici mühitlə bağlı əsas risk COVID-19-a yoluxmanın ikinci dalğası, ABŞ-Çin ticarət-iqtisadi münasibətlərinin pisləşməsi və ayrı-ayrı ölkələrdə sosial-siyasi gərginlik səbəb olacaq neftin qiymətinin növbəti ucuzlaşmasıdır. Yeni iqtisadi normalar şəraitində balanslaşdırmanın yenidən tarazlaşdırılması xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri daxili mühitə rəvan şəkildə köçürməyə iqtisadi fəallığın və məşğulluğun və maliyyə sabitliyinin dəstəklənməsi arasında balans saxlamağa imkan verməlidir.

Balansın bərpası xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri daxili mühitə rəvan şəkildə köçürməyə və iqtisadi fəaliyyətin, məşğulluğun, maliyyə sabitliyinin dəstəklənməsi arasında balans saxlamağa imkan verməlidir.

Qrafik 5: Azərbaycan Respublikasının pul kütləsinin dinamikası

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/519b8f20b60e00d4303dca477.pdf>

İqtisadi tənzimləmə bir-biri ilə birbaşa və geriyə bağlı olan mürəkkəb, dinamik və əsasən stoxastik təbiət elementlərinin məcmusudur, bir tam kimi nəzərdən keçirilir, bu xarakteristikalarla iqtisadi-kibernetik sistem kimi öyrənilə bilər və onun kəmiyyət xarakteristikası riyazi cəhətdən qiymətləndirilə bilər. Başqa sözlə, pul-kredit siyasəti sisteminin göstəriciləri, müşahidə edilən qarşılıqlı əlaqənin xarakteri, onun nəzəri ifadəsinin seçilməsi arasında əlaqələrin və asılılıqların olub-olmadığını dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu suallara cavablar əldə olunan qanunauyğunluqların etibarlılıq intervallarını müəyyən etməyə və optimal strategiyaların formalaşdırılması və proqnozlaşdırılması üçün onların riyazi aparatının uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Konsepsiya sənayeləşmə, modernləşmə, tərəqqi, artım və struktur dəyişikliyi kimi oxşar mənalar daşıyan anlayışlarla iç-içə keçərək onların yerinə işlənmiş və təbii olaraq mənə dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Bu gün inkişaf anlayışı tam aydın və başa düşülən deyil. Gündəlik nitqdə, nəzəriyyədə olduğu kimi, inkişaf termini bəzən sənayeləşmə, böyümə və modernləşmə əvəzinə istifadə olunur.

İnkişaf təkcə istehsalın və adambaşına düşən gəlirin artırılması deyil, həm də inkişaf etməmiş cəmiyyətdə iqtisadi və sosial-mədəni strukturun dəyişdirilməsi və yenilənməsi deməkdir. Adambaşına düşən gəlirin artması ilə yanaşı, ümumilikdə istehsal amillərinin səmərəliliyinin və miqdarının dəyişməsi, sənaye sektorunun milli gəlirdə və ixracda payının artması kimi dəyişikliklər inkişafın əsas elementləridir.

Modernləşmə, sənayeləşmə və oxşar sosial dəyişikliyi ifadə edən anlayışlarda olduğu kimi, cəmiyyətlərin dəyişmə və ya inkişaf xətləri aydın, anlaşılan və vahid olmadığı üçün inkişaf anlayışının tərfi hər kəs üçün məqbul deyil. Bu vəziyyət olduqca təbiidir. Çünki inkişaf anlayışı sosial dəyişikliklərə təsir edən amillərin effektivlik dərəcəsinə görə məzmun qazanır və sosial dəyişikliklərin səbəb və nəticələrini araşdıran iqtisadçılar, sosioloqlar və tarixçilərə görə anlayışa müxtəlif mənalar aid edilir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA MÖVQEYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VƏZİFƏLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Beynəlxalq iqtisadiyyatın yeni inkişaf çağırışları və onların milli iqtisadiyyatlara təsirləri

XX–XXI əsrlərdə iqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, Böyük Depressiyanın XX əsrin otuzuncu illərində aradan qaldırılmasına, 2008-ci ilin maliyyə böhranına, digər böhranların azaldılmasına imkan verən resessiyalarla mübarizədə müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Çünki iqtisadi şoklar dövründə iqtisadiyyata və əhaliyə dəstək tədbirlərinin işlənib hazırlanması və tətbiqi uzun tarixə baxmayaraq, universal tədbirlər işlənib hazırlanmayıb və dünya iqtisadiyyatı mütəmadi olaraq tənəzzülə və böhranlara qərq olmuşdur.

Tənəzzülün aradan qaldırılmasına, onların axınının azaldılmasına və əhali və biznes üçün nəticələrin azaldılmasına yönəlmiş maliyyə-iqtisadi tədbirlər monetar və fiskal tədbirlərə bölünür. Monetar və fiskal siyasətin tərifləri heç də həmişə bir ölkə çərçivəsində və razılaşdırılmış fəaliyyət göstərən institutlar çərçivəsində üst-üstə düşmür (Steel I. and D. Phillips: 2020, 24 p).

Bu araşdırmada Dünya Bankının ardınca iqtisadi dəstək monetar tədbirlərinə likvidliyin verilməsini, kredit təşkilatlarına tələblərin yumşaldılmasını, kredit-pul siyasətinin digər tədbirlərini, fiskal tədbirlərə isə vergi və rüsumların azaldılması və ya təxirə salınması da daxil olmaqla büdcə xərclərinin artırılmasını aid edirik. Həm monetar, həm də fiskal siyasət iqtisadiyyatda ümumi tələbatın artırılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin dəstəklənməsinə, məşğulluğun azalmasının qarşısının alınmasına, investisiyaların azaldılmasına, müflisləşmələrin qarşısının alınmasına yönəlib, lakin bunun üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunmuşdur.

2020-ci ilin tənəzzülünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkələrin əksəriyyəti görünməmiş fiskal tədbirlərə getmişlər ki, burada əhəmiyyətli xüsusi çəkisi bilavasitə əhaliyə, KOS, zərərçəkmiş fəaliyyət növlərinin şirkətlərinə birbaşa

ödəmələr tutur. Birbaşa ödənişlərin nümunələri və ayrı-ayrı ölkələrdə onların idarə edilməsi cədvəldə təqdim olunur.

Cədvəl 8: Əhaliyə, öz-özünə işləyən, KOS-lara birbaşa ödənişlər

Əhali, fərdi sahibkar, özünə işləyən	
ABŞ	\$ 1200-böyük, \$500-öhdəsində (uşaq, əlil, S.)
Almaniya	€5000
İtaliya	€600
Böyük britaniya	£ 2500
KOS və kənd təsərrüfatı müəssisələri	
ABŞ	Aşağı faiz dərəcəsi kreditlər
Böyük britaniya	25 000-ə qədər
Almaniya	€9000–15000
Fransa	€1500
Ümumi dəstək fondu	
ABŞ	\$6 000 000 000 000
Almaniya	€750 000 000 000
Fransa	€45 000 000 000
İspaniya	€18 000 000 000
İtaliya	€10 000 000 000
Finlandiya	€10 000 000 000
Polşa	€42 000 000 000

Mənbə: Смирнов Е.Н: 2020: с.245.

Bir çox ölkələrdə birbaşa dəstəyin göstərilməsinin vacib cəhəti onun dəqiq inzibatçılığı oldu. Məsələn, Almaniyada öz-özünə işləyən və kiçik sahibkarlara birdəfəlik yardım 7 gün ərzində çatdırılıb, KOS qrantlar sifarişdən sonra 48 saat ərzində təqdim edilib. Almaniyanın proteksionist tədbiri maraqlıdır: qeyri-rezidentlər tərəfindən şirkətlərin satın alınmasının qarşısını almaq və şirkətlərin paylarını almaq üçün 100 milyard avro məbləğində fond yaradılıb. Qeyri-standart tədbirlərdən biri də Finlandiyada biznesin bağlanması olmadan işsizliyə görə müavinətlərin verilməsi, gəlirlərdən asılı olaraq ABŞ-da vergi ödəyicilərinə yardım göstərilməsidir: müəyyən səviyyəyə qədər dəstək orta illik gəlirin nə qədər yüksək olduğu, lakin bu cür yardım üçün maksimum müəyyən edilib ki, bu da əldə olunarsa, dəstək göstərilir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, COVID-19 şərtlərində dəstək göstərilməsi xüsusiyyətlərinə qeyd-şərtsiz ödənişlərin yüksək hissəsini aid etmək lazımdır və yardım bütün əhaliyə verilir və ya dəstək şərtlərinin yerinə yetirilməsi

geniş potensial benefisiarlar üçün mümkündür. Ümumiyyətlə, görülən tədbirlərin həcmi və xarakteri barədə məlumatlara görə mühakimə yürütmək olar.

Cədvəl 9: Ayrı-ayrı ölkələrin ÜDM-də COVID-19-nun aradan qaldırılması üçün xərclərin xüsusi çəkisi

Ölkələr	ÜDM-də payı	%	Əsasən fiksəl tədbirlər	Əsasən monetar tədbirlər	Qaqrişiq siyasət
Almaniya, Bəhreyn, İsveç	30-33		Almaniya	Bəhreyn, İsveç	
Yeni Zelandiya, Oman, Fgransa, Kanada, İtaliya, Finlandiya, Hong Kong, Böyük Britaniya, Yaponiya, Danimarka	20-28		İtaliya, Yaponiya	Yeni Zelandiya, Oman, Finlandiya, Böyük Britaniya	Fransa, Kanada, Hong Kong, Danimarka
Braziliya, BƏƏ, Avstraliya, ABŞ, Malayziya, İspaniya, Sinqapur, Tayland, Cənubi Koreya, Kuveyt, Avstriya, Polşa	11-19		Avstriya, BƏƏ	Malayziya, İspaniya, Cənubi Koreya, Kuveyt	Brazilya, Sinqapur, Tayland, Avstriya, Polşa
İsveçrə, Cənubi Afrika, Çili, Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail, Qazaxstan	5-9		İsveçrə, İsrail, Çili,	Cənubi Afrika	Səudiyyə Ərəbistanı
Çin, Hindistan, İndoneziya, Filippin, Mərakeş, Nigeriya, Paraqvay, Rusiya, Argentina, Gürcüstan	1-4		Çin, İndoneziya, Mərakeş, Paraqvay, Rusiya	—	Hindistan, Filippin, Nigeriya, Argentina, Gürcüstan

Mənbə: Григорьев Л.М., Павлюшина В.А. Музыченко Е.Э. 2020: с.9

Cədvəl məlumatlarından belə çıxır ki, bütün ölkələr əhalinin və iqtisadiyyatın dəstəklənməsinə xeyli vəsait ayırır, özü də dəstək səviyyəsi ölkənin inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna aid olması ilə birbaşa əlaqəli deyil. Məsələn, İsveçrə hökuməti pandemiya dövründə iqtisadi dəstəyə, məsələn, Taylanddan daha aşağı ÜDM-in payını yönəltmişdir.

G20-yə daxil olan ölkələr də dəstək səviyyəsinə görə fərqlənirlər, müxtəlif monetar və fiskal siyasət yürüdürlər, lakin bu qrupun bütün ölkələri Rusiyadan başqa COVID-19 ilə mübarizəyə və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına ÜDM-in 15% - dən çox vaxt sərf edirlər. Eyni zamanda, başa düşmək lazımdır ki, ÜDM-də xərclərin payı tam yardım şəklini vermir, çünki ölkələrin ÜDM-i qeyri-bərabər dəstəyin həcminə və xarakterinə görə kəskin şəkildə fərqlənir.

COVID-19-un iqtisadiyyat üçün nəticələri haqqında danışmaq (insanların sağlamlığı üçün nəticələr kimi) vaxtından əvvəldir. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, 2020-ci ildə istehsalın azalması 10% - dən, ticarətin 15% - dən çox oldu, neftə tələbat 9% azaldı ki, bu da digər resessiyalarla müqayisədə iki dəfə çox olmuşdur, işsizliyin səviyyəsi bütün müşahidə dövründə (1965-ci ildən) ən yüksək səviyyəyə çatdı. Əmək bazarına zərbə, uzaqdan işləmək imkanı olmayan aşağı ixtisaslı işçilər üçün xüsusilə ağır oldu (Steel I. and D. Phillips: 2020, 26 p).

Dünya Bankının 2020-ci ildə iqtisadi fəaliyyətin ümumi azalması və ÜDM-ə təsir üzrə proqnozu təqdim olunur.

Cədvəl 10: 1975-2020-ci illərdə ÜDM-in dinamikası

	1975	1982	1991	2009	2020	Böhransız illər, orta hesabla 1960-2020
Dünya ÜDM	1,1	0,4	1,3	-1,8	-5,2	3,7
Dünya ÜDM-nin adambaşına düşən	-0,8	-1,3	-0,3	-2,9	-6,2	2,1
İnkişaf etmiş ölkələrin ÜDM	0,2	0,3	1,3	-3,4	-7	3,3
Adambaşına	-0,7	-0,3	0,6	-4,0	-7,3	2,5
Aşağı gəlirli ölkələr	0,0	1,0	-0,7	5,9	1,0	3,6
Adambaşına	-2,4	-1,6	-3,6	3,0	-1,6	0,9

Mənbə: Григорьев Л.М., Павлюшина В.А., Музыченко Е.Э. 2020: с.10

ÜDM-in müsbət dinamikasının bərpasının müxtəlif ssenariləri mümkündür:

1) virusu nəzarət altına ala biləcək vaxt (vaksin hazırlamaq və əhalini aşılamaq, müalicənin effektivliyini artırmaq);

2) bərpa və böyüməni stimullaşdıran tədbirlər sisteminin adekvatlığı.

Yuxardakı Cədvəldən belə çıxır ki, 2020-ci ildə dünya ÜDM-in ən ehtimal olunan ssenarisinə uyğun olaraq 2008-2009-cu illər böhranından daha çox zərər görmüşdür və 5,2% azalmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in azalması inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha çox dəstək tədbirləri və onlara çəkilən xərclər baxımından daha çox olmuşdur. Belə ki, iri iqtisadiyyatlardan yalnız Çin iqtisadiyyatı artmış, lakin artım 1% təşkil etmişdir ki, bu da son 40 ildə ən aşağı göstərici olmuşdur. ABŞ iqtisadiyyatı 6,1%, Avrozona isə 9,1% düşmüşdür. Dünya Bankının proqnozuna görə, Azərbaycanda isə 3% təşkil etmişdir.

Hal-hazırda pandemiyanın aradan qaldırılması və artımın bərpası ilə bağlı əksər ölkələr üçün ümumi iqtisadi-maliyyə problemlərini qeyd etmək olar, baxmayaraq ki, onların tərkibi və həll üçün prioritetlərin müəyyən edilməsi vəziyyətin inkişafından və onun başa düşülməsindən asılı olaraq dəyişəcək. Belə problemlərə ilk növbədə aşağıdakılar aiddir: (Григорьев Л.М., Павлюшина В.А. Музыченко Е.Э: 2020, 15 с)

1) O cümlədən, bir sıra ölkələrdə uzunmüddətli inkişafın institusional problemlərinin həll olunmaması (kölgə iqtisadiyyatının sanballı payının olması və yardımın bütün ehtiyacı olanlara çatdırılmasının mümkün olmaması) ilə əlaqədar bir sıra reaktiv tədbirlərin aşağı nəticələridir;

2) Aşağı gəlirli ölkələrdə vəsaitin çatışmaması, BVF və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ayrılan vəsaitdən asılılıq. Bundan başqa, keçmiş təcrübə göstərir ki, bu vəsaitlərin bölüşdürülməsi sistemi qeyri-kamildir: vəsaitlərin böyük hissəsi beynəlxalq təsisatlarda "məskunlaşır", yerlərdə korrupsiya və oğurluq halları az deyil; (Batrakova T. I., Hevorhian H. A: 2020, 56 p).

3) Bir çox ölkələrdə borc səviyyəsi tarixi maksimuma yaxınlaşır ki, bu da defoltların kaskadına və bir çox iflaslara səbəb olmuşdur;

4) Neftin qiymətinin aşağı olması ixracatçı ölkələrdə iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün maliyyə imkanlarını azaldır, bu ölkələrdə resessiyanı daha da dərinləşdirmişdir. Digər tərəfdən, ilk baxışdan idxal edən ölkələr işgüzar fəallığın bərpasını sürətləndirmək üçün aşağı qiymətlərdən istifadə etmişdir. Lakin neftin qiymətinin real qarşılıqlı əlaqəsi və onların idxalçı ölkələrdə iqtisadiyyatın artımına

təsiri o qədər də birmənalı deyil. Məsələn, Çin dünyada ikinci neft idxalçısıdır və onu əsas gəlir əldə edən kimi görmək olardı. Lakin Çində enerji istehlakında neft payı aşağıdır. Bundan əlavə, yanacaq üçün tənzimlənən qiymətlər və istehlak səbəbində enerji və nəqliyyatın aşağı xüsusi çəkisi istehlakçılar üçün aşağı neft qiymətlərinin üstünlüklərini məhdudlaşdırır. Beləliklə, Çin neftin qiymətinin ucuzlaşmasının üstünlüklərindən hazırkı tənəzzül zamanı tam yararlanma bilməmişdir.

Ümumilikdə pandemiyadan sonra bərpa proqnozları birmənalı deyil. Əgər tarixi təcrübəyə əsaslansaq, "İspaniyadan" əziyyət çəkən regionlar pandemiyadan sonrakı beş ildə digər regionlara nisbətən daha yüksək artım tempinə malik idi. Bununla yanaşı, analitiklər COVID-19-un 4-5 il bərpa tələb edə biləcəyini iddia edirlər. Bunun səbəbləri investisiyaların azalması, işçi qüvvəsinin miqrasiyasının azalması, iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması istiqamətlərinin qeyri-müəyyənliyidir. Hətta ən böyük iqtisadiyyat - ABŞ, avrozonada və Çin 2021-ci ilin sonunadək böhrandan əvvəlki səviyyədə istehsalı bərpa edə bilməmişdir (Смирнов Е.Н. 2020: с.249).

COVID-19-nun aradan qaldırılması və beynəlxalq müqayisələrin aparılması üzrə səyləri qiymətləndirmək qəbul edilmiş planların yeganə, lakin vacib komponenti maliyyələşdirmə həcmidir. Hazırda büdcədən və digər vəsait mənbələrindən xərclənən vəsaitin miqdarının müəyyən edilməsi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada vaxtından tezdir və bir neçə səbəbdən kifayət qədər dəqiqliklə yerinə yetirilə bilməz.

Azərbaycan hökuməti COVID-19 çağırışlarına cavab olaraq ilk addımlar 2020-ci ilin mart ayında edildi, ölkədə infeksiyanın yayılması təhlükəsi aydın oldu. Daha sonra tədbirlər vəziyyətin inkişafı ilə dəqiqləşdirilib və genişləndirilib, bunun üçün pandemiyanın pik dövründə iqtisadi və sosial fəsadların aradan qaldırılması planı hər ay və ya daha tez-tez qəbul edilib.

Azərbaycanda 2020-ci ilin mart ayında pandemiya üzrə aparılan tədbirləri aşağıdakı kimi bölünmüşdür (Həsənov R. 2021: s.11):

- ilk zərurət mallarının təmin edilməsi və əhalinin dəstəklənməsi;

- risk zonasında tutulan iqtisadiyyatın sənayelərinə dəstək;
- KOS-lara dəstək;
- o cümlədən əlavə bank tənzimləmə tədbirləri, gəlirlərin düşməsi ilə bölgələrə dəstək, sistemyaratma müəssisələrinə yardım, biznesin qeyri-istehsal xərclərinin və inzibati yükün azaldılması, müflisləşmədən müdafiə tədbirləri.

Şəkil 3: 2020-ci ildə Azərbaycanda koronavirus infeksiyasının və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün təxminən xərclər

Sıra N-si	İstiqamət	Məbləğ	Xüsusi çəki, %
1	Koronavirusla mübarizə tədbirlərində iştirak edən tibb işçilərinə əlavənin ödənilməsi, zəruri tibbi ləvazimatların və avadanlıqların, dərman vasitələrinin alınması, çarpayılıq fondunun artırılması və ixtisaslaşmış xəstəxanaların fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, karantin nəzarətinə götürülmüş şəxslərə karantin müəssisələrində göstərilən xidmətlərlə bağlı xərclərin ödənilməsi	612,5	30,8
2	Pandemiyadan zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə dəstək məqsədilə özəl sektorda çalışan 243 min nəfərdən çox işçilərin eməkhaqqlarının müəyyən hissəsinin ödənilməsi	269,1	13,6
3	107 mindən çox fərdi (mikro) sahibkara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi	116,7	5,9
4	Sahibkarlıq subyektlərinə bank kreditləri üzrə dövlət zəmanətinin verilməsi və kredit faizinin subsidiyalaşdırılması, sahibkarlığın inkişafına əlavə dövlət dəstəyinin göstərilməsi	70,0	3,5
5	Xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunması ilə əlaqədar işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə birdefələlik ödəmənin verilməsi şərtləri və qaydasına uyğun olaraq 190,0 manat məbləğində birdefələlik ödəmənin verilməsi	447,9	22,6
6	Əhalinin məşğulluq imkanlarının artırılması məqsədilə əlavə ödənişli ictimai iş yerlərinin yaradılması	21,0	1,1
7	Həyatı vacib sənəşindəşimə və digər sənəşindəşimə fəaliyyəti göstərən hüquqi şəxslərə maliyyə dəstəyinin verilməsi	267,3	13,5
8	Güzaştli ipoteka kreditləri üzrə ayrılan vəsaitin artırılması	90,0	4,5
9	Respublikanın təhsil müəssisələrində normativ təhsil müddətində ödənişli əsaslarla əyani təhsil alan və sosial baxımdan həssas əhali qrupuna aid edilən ailələrin üzvü olan tələbələrə 2020-ci ildə tədris semestrləri (yarımillikləri) üçün təhsil haqqı xərclərinin ödənilməsi	26,1	1,3
10	Əhaliyə güzaştli işıq limitinin 2020-ci ilin aprel-may aylarında 100 kvts. həcmində artırılması	10,0	0,5
11	Digər zəruri tədbirlər	16,0	0,8

Mənbə: ([https://sai.gov.az/files/2020-%C4%B0cra-R%C9%99y%20\(3\)-188749903.pdf](https://sai.gov.az/files/2020-%C4%B0cra-R%C9%99y%20(3)-188749903.pdf))

Əgər xərclərin strukturundan daha ətraflı danışsaq, qeyd etmək lazımdır ki, zərər çəkmiş İqtisadiyyat sektorları arasında daha çox yardım KOS-ların müəssisələrinə əsaslandırılmış şəkildə yönəldilir. Seçilmiş strategiya öz-özünə işləyən əhalini dəstəkləmək vəzifəsi ilə sıx bağlıdır, eləcə də KOS-lar arasında

xidmət, ticarət sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük hissəsi, ilk növbədə, özünütəcridlərə keçmiş və yardım tələb edirdi. Bununla yanaşı, KOS-ların dəstəyi həm Azərbaycanda, həm də digər ölkələrdə qeyd olunan həll olunmamış problemlərin bir hissəsi ilə bağlıdır: burada kölgə sektoru yüksəkdir (Смирнов Е.Н. 2020: с.246).

Bununla belə, bütövlükdə demək olar ki, 2020-ci ildə Azərbaycan hökumətinin seçdiyi dəstək vektoru digər ölkələrin əksəriyyətində dəstək istiqamətləri ilə üst-üstə düşür.

Böhrandan sonrakı bərpa müddəti təkcə maliyyələşdirmə imkanlarından deyil, həm də iqtisadi artımın fundamental amillərinin dəstəklənməsinə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, büdcənin karbohidrogen xammalının ixracından asılılığının azaldılmasına, pandemiya müşahidə olunan potensial iqtisadi dəyişikliklərin nəzərə alınmasından asılıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq, COVID-19-dan sonra işgüzar fəallığın bərpası və davamlı inkişafa keçid Azərbaycanda aşağıdakı məqamları nəzərə alan kompleks transformasiya proqramı əsasında həyata keçirilməlidir:

- 2020-ci ildə pandemiyanın və tənəzzülün mənfi, müsbət və birmənalı şəkildə şərh edilən nəticələrini müəyyənləşdirmək lazımdır. Proqramda mənfi nəticələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər (gəlirlərin azalması, istehsal həcmələrinin azalması və.s olmalıdır.), pandemiya müşahidə olunan müsbət tendensiyaların inkişafı (ətraf mühitin çirkləndiricilərinin həcmənin azalması, iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması, enerjiyə qənaətin inkişafı, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın kölgə sektorunun azalması), imkan daxilində pozitiv başlanğıcdan birmənalı şəkildə şərh edilən nəticələrdən istifadə, onların yaratdığı struktur dəyişikliklərinə dəstək (Gündüz C.K. 2020: s.73);

- Qısamüddətli dövrdə COVID-19-in yayılmasının məhdudlaşdırılması və hər bir regionda işgüzar fəallığın azalması tədbirləri arasında balansın yaradılması, həyata keçirilən tədbirlərin prioritetliyinin müəyyən edilməsi vacibdir. Bu məsələdə disbalanslar həm iqtisadi və sosial həyat üçün nəticələri ağırlaşdırır, həm də xəstələnmə və ölüm hallarının artmasına səbəb ola bilər;

- Uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və xammal modelindən uzaqlaşmaq üçün artıq mənasız, həm də qeyri-reallaşdırılmış təkliflərlə yanaşı, iqtisadi davranışımızı radikal şəkildə dəyişə biləcək COVID-19 tərəfindən gətirilən yenilikləri də nəzərə almaq lazımdır. Xüsusilə, məsafədən iş, icarəyə götürülən sahələrdə qənaət, iş vaxtının ödənilməsi, rəqəmsal əməkdaşlıq, internet-ticarət deyil, nəticə üzərində işləmək daha geniş yayıla bilər. Buna görə də proqram ehtimal olunan struktur dəyişiklikləri və bir sıra sahələrin sürətlə inkişaf etdirilməsi zərurətini nəzərə almalıdır (Ryazanov V.T. 2020: p.41);

- Yeni şərtlərə uyğunlaşma, dəyişiklik idarəçiliyi üçün transformasiya proqramı müvəqqəti olaraq təxirə salınmış, sürətləndirilmiş və yenidən bölüşdürülmüş istehlak arasında fərq qoymalıdır. Məsələn, Turizm-çox güman ki, təxirə salınmış istehlak, ev üçün ofis texnikası - sürətli istehlak, internet - ticarətin genişləndirilməsi - yenidən bölüşdürülmüş.

3.2. Yeni şəraitdə Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri və perspektivləri

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşmasının və effektiv tətbiqinin əsas şərtlərindən biri də bir sıra nüansların nəzərə alınmasını tələb edən kifayət qədər mürəkkəb prosesin metodoloji müəyyənliyinin dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir:

- Qlobal səviyyədə geoiqtisadiyyatla bağlı vahid metodoloji baxışın olmaması. Ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, bu aspektdə metodoloji yanaşmalar plüralist xarakter daşıyır. Burada yanaşma diapazonu metodoloji anarxiyadan neoliberal paradigmaya, "üçüncü yol" iqtisadiyyatına qədər dəyişir, həm ortodoksal, həm də qeyri-ortodoksal cərəyanları əhatə edir;

- Geoiqtisadiyyatın çox yönlü cərəyanları (geosiyasət, geoekologiya, geoinformatika, sosial-mədəni və dini dəyərlər və s.) kimi mövcudluğu metodiki müəyyənləşdirməkdə xüsusi bir çətinlik yaradır. Belə bir vəziyyətdə, müxtəlif sahələri əhatə edən bir metodoloji sintezin yaradılması ən yaxşı yol ola bilər: Təəssüf ki, metodik bir anlayışdadır ki, miqyaslı sintez yaratmaq imkanı hələ baxılmır.

Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasının metodoloji prinsipləri sadalanan problemlərlə yanaşı, ölkənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşsın bilər (Hüseynova X.M. 2018: s.156):

1. Azərbaycan üçün dövlət müstəqilliyi ən yüksək strateji məna daşıyır. Ölkə Prezidentinin yürütdüyü siyasətin əsas xətti milli dövlətçiliyin daha da möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi, ölkənin beynəlxalq aləmdə iqtisadi və siyasi çəkisinin durmadan artırılması xəttidir. Azərbaycan dövlətin birgə fəaliyyət sahələrinin bütünlüklə milli ideyanın təmin edilməsinə yönəlmiş ölkələrə aiddir;

2. Azərbaycan milli ideyasının iqtisadi interpretasiyası ölkə prezidentinin formalaşdırdığı "Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış"konsepsiyasında ətraflı əks olunub (Həsənov R. 2021: s.12):

- innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsasında "yeni iqtisadiyyat" a keçid;

- sosial sahədə qabaqcıl beynəlxalq standartların tətbiqi;

- elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafında kardinal dəyişikliklərin əldə edilməsi;

- cəmiyyətin yeni inkişaf mərhələsinə keçməsi-postindustrializm;

- Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına qoşulması.

3. Azərbaycan "kiçik" ölkədir. Postindustrializmə keçidlə əlaqədar bu konsepsiyanın mənası da dəyişmişdir. Yəni real maddi potensial qeyri-maddi axınlara nəzarət etməklə qlobal səviyyədə "oyun qaydalarını" müəyyən etməyə imkan verməsə belə, "böyümək" və regional miqyaslı güclü dövlətə çevrilə bilər. Lakin hələlik geoiqtisadi mənada Azərbaycanın iqtisadi dövriyyədə iştirakı kifayət deyil;

4. Müxtəlif fəaliyyət sahələrində uğurlu dəyişikliklərə baxmayaraq, hələ yüksək səviyyədə ölkə iqtisadiyyatının strukturlaşdırılması, enerji daşıyıcılarından asılılıq qalır (Багаanova Г.А. 2006: с.49).

Eyni zamanda, ölkənin geoiqtisadi fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən nailiyyətlər də az deyil:

1. Azərbaycan - tanınmış regional liderdir. Cənubi Qafqazın iqtisadi qüdrətinin 75%-i ona məxsusdur. Əgər geoiqtisadi terminologiyanın dili ilə danışsaq, Azərbaycan müharibənin dayandırılması ilə regional güc mərkəzinə çevriləcək geoiqtisadi qütbdür;

2. Azərbaycanın geosiyasətinin çoxvektorluğu, hər hansı bir istiqamətdə siyasi lokalizasiyanın olmaması, regionda toqquşan müxtəlif güc mərkəzləri arasında maraq tarazlığının saxlanması geoiqtisadi fəaliyyət baxımından kifayət qədər əlverişli vəziyyət yaradır;

3. Son 10 il ərzində ölkə çox böyük tərəqqi əldə etmişdir. Makro-sosial, makroiqtisadi və siyasi sabitlik dönməz xarakter almış, etibarlı sosial-iqtisadi sistem formalaşmışdır;

4. Milli kapitalın transmilliləşməsi uğurla həyata keçirilir. Qonşu dövlətləri (Ermənistan istisna olmaqla) və Şərqi Avropa ölkələrini bürümüş bu proses əsasən real sektora yönəlib ki, bu da öz növbəsində geoiqtisadi təkrar istehsal zəncirinin təşkilinə keçməyə imkan verir (Hüseynova X.M. 2018: s.161);

5. Azərbaycan Avropa məkanı üçün nəqliyyat-kommunikasiya qovşağı kimi baxıla bilər, iqtisadi axınların əsas ötürücülərindən birinin (tranzit xarakterli) fəaliyyətini həyata keçirir. Şərq-Qərb müasir informasiya-kommunikasiya kanalının fəaliyyətə başlaması ilə məhz Azərbaycan ən sürətli informasiya kanallarından biridir.

Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf modelinə keçməsi bir sıra sıx bağlı məsələlərin kompleks həllini tələb edir: (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019: s.106).

1. Dövlətin yeri və rolunun yeni interpretasiyasına (geoiqtisadi mənada) keçid, resurslardan səmərəli istifadə və ictimai kapitalla səmərəli nəzarət prinsipləri əsasında yeni "dövlət/özəl sektor" münasibətlər sisteminin formalaşdırılması, dövlətin regional və transregional səviyyədə sahibkar kimi fəaliyyətini təşviq etmək;

2. Həm məkan-coğrafi, həm də funksional aspektlərdə iqtisadi fəaliyyətinin sərhədlərinin genişləndirilməsi. Reproduksiyanın geoiqtisadi dövrünə qoşulma, iqtisadi fəaliyyətin ağırlıq mərkəzinin geoiqtisadi məkana keçirilməsi;

3. Müxtəlif geoiqtisadi fəzaların seçimi zamanı maneələrin balansını nəzərə almaqla yanaşı, daha perspektivli inkişaf imkanlarının seçilməsi (Баганова Г.А. 2006: с.68);

4. İnnovativ sahələrin prioritetləri əsasında kapitalın transmilliləşdirilməsinin həyata keçirilməsi;

5. Nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin, ticarət yollarının və informasiya axınları kanallarının qlobal transregional qovşaqlardan birinə çevrilməsi yolu ilə əhəmiyyətli beynəlxalq infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi;

6. İqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq sistemin etibarlılığının təmin edilməsi, əmtəə və fond birjalarının fəaliyyətində kardinal dəyişikliklərin əldə edilməsinin zəruriliyi (Yılmaz İ.L. 2019: s.80);

7. Bilateral və multilateral münasibətlər sisteminin paralel inkişafı, xarici dünya ilə əlaqələrin çoxvariantlılığının dəstəklənməsi.

Hazırda iqtisadiyyatın inkişafına geoiqtisadi yanaşma çərçivəsində işlənilib hazırlanmış ssenarilərin böyük spektrinin mövcudluğu müşahidə olunur. Aydın ki, geoiqtisadi (beynəlmiləl) təkrar istehsal "nüvələrdə" iştirak resurs potensialının (əsasən intellektual və texnoloji) olmasını nəzərdə tutur. Bu aspektdə qonşu dövlətlərin, xüsusilə də Rusiyanın mövqeyindən çıxış edən tədqiqatçılar alternativ inkişaf yolları haqqında fikir yürüdürlər: "Rusiyanın postindustrial inkişaf mərhələsini ataraq ən yeni sivilizasiya koordinatlarının təşəbbüskarı ola biləcəyi fikri ifadə edilir. Bu, qeyri-iqtisadi modeldir".

İnkişaf iqtisamətlərinin çoxvariantlılığına baxmayaraq, seçim ölkənin spesifikasiyasını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Azərbaycanın geoiqtisadi məkanında inkişafının aparıcı vektorunun müəyyən edilməsi aşağıdakı seçim əsasında həyata keçirilə bilər:

1. Rəqabət qabiliyyətinin texnogen modelinin formalaşdırılması. Yəni postindustrial cəmiyyətin xarakterik tipinə malik dəyərlər sisteminin tətbiqi. İqtisadiyyatda texnoloji "hökmranlıq" ın bərqərar olması əsaslı dəyişikliklərə və mental dəyərlərə səbəb olur.

Nəzərə alsaq ki, "texnoloji piramida" modeli bazarın mahiyyətində köklü dəyişikliklər yaradır, onda (СОЛОВЬЕВ Э. Г. 2015: с.35):

Marketingin sistemli tətbiqi və əmək məhsuldarlığının görünməmiş artımı nəticəsində " satıcının bazarı " sənaye inqilabı dövrü "alıcının" bazarına çevrilib. İndi isə əks proses gedir. Təklif yenidən ön plana çıxır, çünki unikal xarakter daşıyır.

Bu model bazarda monopoliya mövqeyi yaradır. Yüksək fərdiləşmə dərəcəsi, inhisarlaşdırma ilə yanaşı, bazar gücü texnologiyasının sahibi olmaq rəqabət tipinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, texnoloji piramidanın aşağı səviyyəsindən daha yüksək səviyyəyə keçid paralel olaraq əlavə dəyərin artması, satış bazarlarına nəzarət dərəcəsi və biznesin effektivliyi ilə müşayiət olunur. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı yoluna yeni qədəm qoymuş ölkələr üçün bu sistem "silikənmə"effekti verə bilər. "Azad rəqabət" məkanının əldə edilməsi mərhələsində müxtəlif səviyyələrdə və bir səviyyədə qeyd olunan model daxilində rəqabət paradoksal vəziyyətin yaranması - bir institut kimi modelin itməsi ilə nəticələnmə bilər. Eyni zamanda, yüksək inkişaf etmiş 46 ölkələri olan 50 metatexnologiyasından olan 50-yə sahiblik, rəqabət istehsalını təmin edən, inkişaf etmiş və daha az inkişaf etmiş ölkələr arasında texnoloji boşluğu prinsipə qarşısızalmaz edir və sonuncular üçün global rəqabətdə uğur qazanmağın mümkünlüyünü istisna edir.

Hesab edirik ki, yeni dünya nizamını formalaşdıran texnogen modelə keçid prosesi konkret mərhələlərlə (üzvi surətdə bağlı olan) yanaşı, mövcud potensialın ölkənin milli strateji maraqlarına adekvat uyğunlaşması əsasında qurulmalıdır.

2. Rəqabət qabiliyyətinin təkamül modelinin tətbiqi. Problemin birmənalı həllinə imkan verən texnogen modeldən fərqli olaraq, bu yanaşma fəaliyyət istiqamətlərinin son dərəcə genişliyi, dəyişikliklərin ardıcılığı və davamlılığı, keçid mərhələlərinin keyfiyyət müxtəlifliyi və s.elementləri baxımından "universal" xarakter daşıyır. Faktiki olaraq, fərqlərin mahiyyəti daha geniş müstəvini əhatə edir:

1) Geoiqtisadi inkişafın trayektoriyasına çıxışın təkamül aspektləri sübut tələb etmir ki, "sıçrayışlı" inkişaf prosesində səbəbli və genetik əlaqələr kimi anlayışların qırılmasına səbəb olan texnogen modelə birbaşa keçid üçün əsas şərtlər mövcuddur. Yəni, "sadədən mürəkkəbə" təkamül yanaşması kənara qoyulur. "Kiçik" bir ölkə

üçün bəlkə də təkamül olmayan bir baxış daha keçə bilər. Lakin dünya praktikasında hələ bu cür "sehrli" çevrilmənin nümunəsi olmayıb; (Yılmaz İ.L: 2019, 87 s).

2. Keçid prosesində sosial müvəqqəti faktorun rolu. Məlumdur ki, postindustrializm yüksək inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətinin keyfiyyətə mükəmməl davam etdirilməsidir. Yəni, inkişafın daha da yüksək səviyyəsi vardır. Deməli, ilkin şərt sənaye cəmiyyətinin yüksək səviyyəsinə çatmaqdır. Əks halda real keçidlə deyil, onun imitasiyası ilə üzləşmək olar. Bu mənada sosial vaxtın ayrı-ayrı mərhələlərini "sıçrayışla" dəf etmək olmaz: Onu (zaman keçdikcə) sadəcə "sürətləndirmək" olar, amma bu da yalnız təkamül yanaşması çərçivəsində mümkündür.

3. Multifaktorluq monoili əsasında geoiqtisadi yanaşmaya münasibətdə səmərəlilik dərəcəsi. "Texnoloji piramida" - monofaktor modeli. Belə ki, ölkənin və ya ölkələrin inkişaf istiqamətində heç bir problem yoxdur: yalnız texnologiyaların inkişafı kifayətdir. Əslində, geoiqtisadi üstünlüklərə, o cümlədən texnoloji üstünlüklərə nail olmağa imkan verən nüansların əksəriyyətinin gerçəkləşdirilməsi hadisələrin və proseslərin (inqilabi, siyasi, sosial, hərbi və s.) qarşılıqlı əlaqələr kompleksi tərəfindən "ölkə - çoxölçülü kommunikasiya məkanıdır" dünya iqtisadiyyatı" triadında formalaşan prinsip və prosedur qaydalarının bilavasitə təsiri altındadır. Buna görə də real nəticəyə nail olmaq üçün geoiqtisadi rəqabətdə üstünlüyə gedən yolun bir yox, bir çox istiqamətlərinin olması və bu istiqamətlərin bir-biri ilə sıx bağlı olması daha doğru olardı. Təqdim olunan geoiqtisadi inkişaf ssenariləri müqayisə edildikdə bir sıra və digər nəticələrə gəlmək olar (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019: s.83).

Bazarda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər əslində müxtəlif beynəlxalq bazarların yaranması deməkdir. Belə ki, "texnoloji piramida" nın aşağı mərtəbələrində yerləşən bölgələr "alıcı bazarları", yuxarı mərtəbələrdə isə "satıcılar bazarları" fəaliyyət göstərir. Əsas parametrlərin məzmununa görə fərqlənən bazarların "toqquşması" dünya geoiqtisadi mənzərəsində müxtəlif təlatümlərə səbəb ola bilər (Соловьев Э. Г: 2015: с.48).

Göründüyü kimi, Azərbaycanın geoiqtisadi inkişafının hər iki perspektivində "milli iqtisadiyyat geo-" iqtisadi məkan" bağında birinci komponent (yəni milli iqtisadiyyat) resurs potensialının artmasını (sözün geniş mənasında), inkişaf dinamikasını nəzərə alaraq, prosesin təşkili və axımı mərhələlərini ehtiva edir. Eyni zamanda, aydındır ki, "texnoloji piramida" nın əsas kimi götürülməsi innovasiya fəaliyyətinin zəruriliyini ön plana çıxarır. Bu da prioritetlərin təbii dəyişməsi kimi qəbul edilməlidir. Çünki "yeni iqtisadiyyat" ın tikintisinin təməlində məhz innovativ proseslər dayanır.

3.3. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin perspektivlərinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiya siyasətini aparır, özünün regional infrastrukturunu yaradır və genişləndirir. Bu gün Azərbaycan iri regional neft-qaz layihələrinə cəlb edilib və bütün regional enerji layihələrində əsas oyunçudur.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər tədricən ölkələrin ictimai həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Bu proseslər üç əsas amil tərəfindən müəyyən edilir: (Gündüz C.K. 2020: s.82).

- bazar mexanizmlərinin xeyrinə dövlət tənzimlənməsindən imtina;
- ayrı-ayrı iqtisadiyyatın inteqrasiyası zamanı milli sərhədlərin aradan qaldırılması;
- informasiya texnologiyalarının inkişafı.

Belə bir şəraitdə dövlətin rolu da təbii olaraq dəyişir, çünki beynəlxalq rəqabət nəticəsində dövlət özbaşınalığı üçün imkan yalnız beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən deyil, həm də maliyyə bazarları tərəfindən pul və fiskal siyasətə nəzarətin gücləndirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, AR dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra öz xarici siyasətində beynəlxalq maliyyə-kredit və iqtisadi təşkilatlarla əlaqələrə xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdır. Demək olar ki, Azərbaycan BVF, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və Asiya İnkişaf Bankı

daxil olmaqla, bütün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların üzvü olmuşdur. Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün prioritet vəzifələrdən biri xarici iqtisadi əlaqələrin lazımi istiqamətlərdə qurulması olub və bu gün Azərbaycan dünyanın əksər ölkələri ilə qarşılıqlı xarici iqtisadi əlaqələrə malikdir.

Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatları, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqeyi əməkdaşlığın artmasına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas xüsusiyyəti onun beynəlxalq, regional və yerli xarakterli iqtisadi təşkilatlara daxil olması, habelə bu təşkilatlara ölkənin ictimai həyatının bütün sahələri ilə inteqrasiyasıdır (Bağırzadə E.A: 2019, 56 s).

Son illər ölkəmizdə aparılan uğurlu sosial - iqtisadi siyasət nəticəsində əhəlinin rifah halının yüksəldilməsi prosesi sürətlənmiş, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq reytingi yüksəlmiş, strateji valyuta ehtiyatları artmış və 45 milyard dollara çatmışdır. ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı isə ABŞ daha da artmışdır.

Dünya iqtisadiyyatında maliyyə və iqtisadi böhranlara baxmayaraq, makroiqtisadi göstəricilərin güclü artımına nail olunmuşdur, Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı dəstəklənmişdir və dəstəklənir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi dinamik artıma məruz qalır. Son illər Azərbaycan qeyri-neft sektorunun və nəqliyyat kommunikasiyalarının inkişafı üzrə irəliləyişə görə regionda ən inkişaf etmiş ölkə statusuna malikdir (Gündüz C.K. 2020: s.25).

Neft sektoruna güclü maliyyə dəstəyi nəticəsində qeyri-neft sektorunun, yüksək texnologiyalı sənayenin və infrastrukturun inkişafı üçün maliyyə əsasları qoyulmuşdur. Dünya iqtisadi məkanında Maliyyə və iqtisadi böhranlara baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı bu proseslərə tab gətirə bilib, iqtisadi artım templərini dəstəkləyərək, milli valyutanın sabitliyini təmin edərək, proqnozlaşdırılan inflyasiyanın səviyyəsini saxlayaraq büdcə proqnozlarına nail olub.

Nəticədə, 2019-cu ildə ölkədə 80 mlrd.man yaxın ümumi ÜDM yaradılıb, adambaşına 8129 manata çatıb, bütün mənbələrdən ölkə iqtisadiyyatına 21 mlrd.

ABŞ dollarından çox sərmayə yatırılıb. Son 10 il ərzində bütün makroiqtisadi göstəricilər üzrə yüksək artım templəri əldə edilmişdir. Son illər ölkənin rolu və dünya iqtisadiyyatında reyting qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. DİF-in qiymətləndirməsinə görə, 2006-2007-ci illərdə Azərbaycan rəqabətqabiliyyətlik reytinginə görə 70-75 - ci yerdə, 2018-ci ildə 69-cu, 2019-cu ildə isə 58-ci yerdə olmuşdur.

Son bir neçə ildə Azərbaycan beynəlxalq biznes üçün çox cəlbedici şərait yaratmaq məqsədilə bütün sahələrdə fəal şəkildə islahatlar aparır. 2020-ci ilin 1-ci rübündə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa investisiya qoyuluşu 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 48,4% artaraq, 1,2 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Ölkə neft və qazla zəngindir, ona görə də bütün xarici gəlirlərin 80%-nin neft-qaz sektoruna getməsi təəccüblü deyil. Amma burada kənd təsərrüfatı, ticarət də yaxşı inkişaf edir. Azərbaycan digər sahələrə investisiya cəlb etmək üçün ölkənin investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırmağı planlaşdırır (Həsənov R. 2021: s.10).

Reyting zamanı Azərbaycanda elektrik enerjisinin dəyəri 1 kVt üçün 4,8 ABŞ dolları sent təşkil edib. Elektrik şəbəkəsinə qoşulmaq üçün isə 7 prosedurdan keçmək lazımdır ki, bu da 41 gün çəkir, halbuki xərc ölkə üzrə adambaşına düşən gəlirin 125,70%-ni təşkil edir. Təchizatların etibarlılığı və tariflərin formalaşdırılmasının şəffaflığı Dünya Bankının analitikləri tərəfindən mümkün 8 baldan 7 balla qiymətləndirilib. Doing Business 2020 reytinginə əsasən Azərbaycanda elektrik şəbəkəsinə qoşulma prosedurları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Elektrik şəbəkəsinə qoşulmaq üçün tələb olunan həddən artıq prosedurlar Azərbaycanın 74-cü yerdən 80-ci yerə yüksəldiyi reytingdəki göstəricilərini aşağı salmışdır.

Əvvəlki reytinglə müqayisədə Azərbaycanın mövqeyini 2 pillə aşağı olaraq 47-ci yerdə qərarlaşdırıb. Bu göstəricinin əsas göstəriciləri (<https://internationalwealth.info/offshore-business-abroad/azerbajdzhan-v-rejtinge-doing-business-2020/>):

- kompensasiyanın məbləği - 1 ABŞ dollarından 39,7 sent;

- vaxt - 1,5 il;
- daşınmaz əmlakın dəyərinin dəyəri - 12%;
- müflisləşmə qabiliyyətinin çərçivə indeksi - 16 mümkün balda 13,5 bal.

Cədvəl 11: Doing Business 2020 reytinginə əsasən Azərbaycanda elektrik şəbəkəsinə qoşulma prosedurları

Nö	Prosedurun adı	Tamamlama vaxtı, təqvim günləri	Xərc, manat
1	Asan Kommunal-a ərizənin verilməsi və texniki şərtlərin alınması	12	-
2	“Azərişiq” ASC-də texniki şərtlərin hazırlanması üzrə yoxlama	1	-
3	“Azərişiq” ASC ilə xarici əlaqənin yekunlaşdırılması və əlaqələndirilməsi	11	-
4	Yerli icra hakimiyyəti orqanına və Energetika Nazirliyinə işin başlanması barədə bildirişin təqdim edilməsi	2	
5	Podratçı tərəfindən həyata keçirilən xarici işlərin başlaması	7	9,562,5
6	Energonadzor tərəfindən işin yoxlanılması	2	-
7	“Azərişiq” ASC ilə elektrik enerjisi təchizatı müqaviləsinin bağlanması	7	-

Mənbə: <https://internationalwealth.info/offshore-business-abroad/azerbajdzhan-v-rejtinge-doing-business-2020/>

Göründüyü kimi, “Doing Business 2020” reytingində Azərbaycan kredit resurslarının mövcudluğu, biznesin qeydiyyatının asanlığı baxımından kifayət qədər yüksək mövqedədir, lakin bütün digər sahələrdə bunun reallaşması üçün ciddi islahatlar aparılmalıdır. Xarici investorlar üçün iş görmək asanlaşır. Bu, xüsusilə məhkəmə sisteminə və korrupsiyaya qarşı mübarizəyə aiddir. Bununla belə, unutmamaq olmur ki, Azərbaycanda hələ də fəal inkişaf edən gənc bazar var və buna görə də olduqca perspektivlidir.

Dünya Bankının analitikləri Azərbaycanda ödənilməsi üçün ildə 159 saat tələb olunan 9 icbari ödənişi hesablayıblar. Ümumi vergi yükü mənfəətdən 40,7% təşkil edir.

Cədvəl 12: Doing Business 2020 reytinginə əsasən Azərbaycanda vergi sisteminin keyfiyyət cədvəli

Ödəniş	Saatların sayı	Vergi məbləği	Vergi bazası
Sosial ödəniş	65	22%	əmək haqqı fondundan
Korporativ gəlir vergisi	50	20%	vergi tutulan gəlir
Əmlak vergisi		1%	əmlakın dəyərindən asılı olaraq
Sadələşdirilmiş əmlak köçürmə vergisi		1672,20 manat	zonadan, əmsallardan, sahədən asılı olaraq
İşsizlik nisbəti		0,5%	əmək haqqı fondundan
Faiz vergisi		10%	faiz gəlirlərindən
Torpaq vergisi		10 manat	100 m ² -dən çox olan sahələrdən
ƏDV	44	18%	mal və xidmətlərdən
Yanacaq vergisi			yanacağın qiymətinə daxildir
Əmək haqqı vergisi (işçi tərəfindən ödənilir)		0-25%	əmək haqqı fondundan
Sosial ödəniş (işçi tərəfindən ödənilir)		3%	əmək haqqı fondundan
İşsizlik sığortası (işçi tərəfindən ödənilir)		0,5%	əmək haqqı fondundan

Mənbə:(<https://internationalwealth.info/offshore-business-abroad/azerbajdzhan-v-rejtinge-doing-business-2020/>)

Əvvəlki “Doing Business 2020” reytingində Azərbaycan vergi sisteminin keyfiyyətinə görə 29-cu yerdə idisə, hazırda 40-cı yerdədir. Qeyd edək ki, ölkənin Vergi Məcəlləsi aktiv şəkildə dəyişir. 2020-ci ildə işçilərin və sahibkarların vergi yükünü azaltmaq üçün yenidən düzəliş edilmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, belə nəticə çıxarmaq olar ki, müasir Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafının əsas vəzifəsi məhdud və innovativ resurslardan səmərəli istifadə olunmasını təmin edən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin müasir forma və metodlarının tətbiqini, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək və qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafını, tam məşğulluğu,

gəlirlərin ədalətli bölgüsünü təmin etmək, ətraf mühitin qorunmasını, dayanıqlı iqtisadi inkişafı və yüksək həyat səviyyəsini təmin etməkdir.

Aparılan araşdırmalardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan milli iqtisadiyyatın davamlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün öz modelini yarada bilmişdir və onu uğurla inkişaf etdirməkdədir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dünya iqtisadiyyatı sistemi sonsuz inkişaf və təkmilləşmə prosesindədir və ölkələrin təsnifləşdirilməsinə və onların dünya təkrar istehsal prosesində rolunun müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

- Bu gün dünyanın əksər ölkələrinin texnogen inkişaf modelinin təsiri altında olduğunu deyə bilərik. Texnologiya yeni dünya nizamı yaradır. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı subyektlərinin, eləcə də bütövlükdə ölkənin qlobal və ya regional, transregional aspektlərdə mövqeyi onların rəqabətqabiliyyətliliyinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu aspektdə həm iqtisadiyyatın ayrı-ayrı subyektlərinin, həm də bütövlükdə dövlətin adekvat davranış üsulunun işlənilib hazırlanması zərurəti gündəmə gəlir. Qeyd olunan mövzunun tədqiqatları əhəmiyyətli elmi maraq doğurur və gələcəkdə də davam edəcəkdir.

- Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas oyunçulardan birinə çevrilmişdir. Enerji daşıyıcılarının strateji əhəmiyyəti ölkəyə bir sıra istiqamətlər üzrə geoiqtisadi üstünlük verir.

- Son illər ölkəmizdə aparılan uğurlu sosial - iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və şaxələndirilməsi sahəsində əhəmiyyətli makroiqtisadi inkişafa nail olunmuş, neft sektoru da daxil olmaqla ölkə iqtisadiyyatı orta gəlirli ölkələrin tərkibində sürətlə artmış və öz mövqelərini möhkəmləndirmişdir.

- Pandemiya ilə bağlı Azərbaycanda qısa müddətdə həyatın bütün sahələrini əhatə edən geniş miqyaslı tədbirlər görülmüşdür və dövlət pandemiya qarşı mübarizə zamanı yalnız öz resursları hesabına səmərəli tədbirlər planı həyata keçirmişdir və iqtisadiyyatın bütün sahələrinə dövlət dəstəyi göstərmişdir.

- Dünya iqtisadiyyatında baş verən prosesləri düzgün qiymətləndirmək, onların səbəblərini müəyyən etmək, mümkün inkişaf istiqamətləri üçün dünya iqtisadiyyatının institusional strukturunu, onun ayrı-ayrı elementlərinin rolunu və yerini, dünya iqtisadi münasibətləri sistemində, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri düzgün başa düşmək lazımdır.

- Həm monetar, həm də fiskal siyasət iqtisadiyyatda ümumi tələbatın artırılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin dəstəklənməsinə, məşğulluğun azalmasının qarşısının alınmasına, investisiyaların azaldılmasına, müflisləşmələrin qarşısının alınmasına yönəlib, lakin bunun üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunmuşdur.

- 2020-ci ilin qlobal tənəzzülünə səbəb olan amil həm pandemiya, həm də demək olar ki, bütün ölkələrin hökumətləri tərəfindən pandemiya daxil olmayan əhalinin və müəyyən müəssisə qruplarının sosial dəstəyi ilə bağlı düşünülmüş, məqsədyönlü və yüksək dəqiqlikli tədbirlər aparılır ki, bu da sivilizasiyamızın tarixində ilk dəfə olaraq belə miqyasda həyata keçirilir. Bu strategiya sadəcə bəyan edilən deyil, qısamüddətli perspektivdə iqtisadi artıma dəstək vermək əvəzinə ilk dəfə reallaşdırılan insan həyatını qorumaq prioriteti ilə əsaslandırılır.

- Ümumilikdə aparılan tədqiqat pandemiya şəraitində bütün ölkələrin həm monetar, həm də fiskal tədbirlərin görüldüyünü, lakin bir qayda olaraq, fiskal tədbirlərin üstünlük təşkil etdiyini, onların arasında qeyd-şərtsiz ödənişlərin payı yüksək olduğu aşkar olunur.

- Dəstək səviyyəsi ölkənin inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna və ya ölkənin ÜDM ölçüsünə aid olması ilə birbaşa əlaqəli deyil. Buna baxmayaraq, 2020-ci il üçün seçilmiş müdafiə strategiyasını, yüksək həcmi və geniş dəstək tədbirləri nəzərə alan proqnoz inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ və Avrozonada) ÜDM-in aşağı düşməsinə daha çox dəstəkləyir.

- Pandemiyanın aradan qaldırılması və artımın bərpası ilə bağlı əksər ölkələr üçün ümumi iqtisadi - maliyyə problemlərini qeyd etmək olar, baxmayaraq ki, onların tərkibi və həll üçün prioritetlərin müəyyən edilməsi vəziyyətin inkişafından və onun başa düşülməsindən asılı olaraq dəyişir. Belə problemlərə ilk növbədə aşağıdakılar aiddir:

- o cümlədən, bir sıra ölkələrdə uzunmüddətli inkişafın institusional problemlərinin həll edilməməsi (kölgə iqtisadiyyatının sanballı payının olması və yardımın bütün ehtiyacı olanlara çatdırılmasının mümkün olmaması) üzündən bir sıra reaktiv tədbirlərin aşağı səmərəliliyi;

- aşağı gəlirli ölkələrdə vəsait çatışmazlığı, BVF və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ayrılan vəsaitdən asılılıq. Bundan başqa, keçmiş təcrübə göstərir ki, bu vəsaitlərin bölüşdürülməsi sistemi qeyri-kamildir: vəsaitlərin böyük hissəsi beynəlxalq təsisatlarda "məskunlaşır", yerlərdə korrupsiya və oğurluq halları az deyil.

Aldığımız nəticələrdən aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

- 2020-ci ildə pandemiyanın və tənəzzülün mənfi, müsbət və birmənalı şəkildə şərh edilən nəticələrini müəyyənləşdirmək lazımdır. Proqramda mənfi nəticələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər (gəlirlərin azalması, istehsal həcmələrinin azalması və s.) öyrənilməli, pandemiya müşahidə olunan müsbət tendensiyaların inkişafı (ətraf mühitin çirkləndiricilərinin həcmində azalması, iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması, enerjiyə qənaətin inkişafı, rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın kölgə sektorunun azalması), imkan daxilində pozitiv başlanğıcdan birmənalı şəkildə şərh edilən nəticələrdən istifadə edilməli;

- Aparılan tədqiqat zamanı aydın olur ki, milli iqtisadiyyatda inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi iqtisadiyyat sahələrinin ixrac potensialından istifadə imkanlarını artırmışdır. Lakin, bir sıra strateji sahələrin ixrac potensialının tənzimlənməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu da öz növbəsində yeni ixrac bazarlarının müəyyən edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsini zəruri edir;

- Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılar ola bilər: klaster yanaşması əsasında prioritet sektorların modernləşdirilməsi, ayrı-ayrı sahələri əhatə edən və birləşdirən komplekslərin yaradılması;

- Son illərdə əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq, yaxın perspektivdə Azərbaycan iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə daha miqyaslı proqramlar həyata keçirməlidir. DİF ekspertləri tərəfindən əldə edilən nəticələrin təhlili digər məsələlərlə yanaşı, bu proqramların prioritet dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu kontekstdə dövlət müdaxiləsinin məqsədi bir tərəfdən qabaqlayıcı amillər

üzrə mövqelərin qorunması və möhkəmləndirilməsi, digər tərəfdən isə ölkənin hələ geridə qaldığı göstəricilərin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılması kimi ifadə edilə bilər.

- Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyevin çevik, uzaqgörən, pragmatik siyasəti və bu siyasətə uyğun olaraq həyata keçirilən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri - neft sektorunun inkişafı, müasir texnika və texnologiyaların iqtisadiyyata cəlb edilməsi, biznes-investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, regionların inkişafı, sosial müdafiə tədbirləri bu məqsədlərə çatmağa imkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Bağırzadə E.A. (2019), “Dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri”, Bakı, Qanun, 344 səh.
2. Cavadov A.İ. (2017), “Dünya iqtisadiyyatının inkişafı”, Bakı, Qanun, 452 səh.
3. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2019), “Dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı, Şərq və Qər, 312 səh.
4. Həsənov R. (2021), “Postpandemiya dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması yolları”, məqalə, səh.9-15
5. Hüseynova X.M. (2018), “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yerinin idarə olunması problemləri”, Bakı, Azərneşr, 388 səh.
6. Manafov G. (2019), “Qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişafının konseptual əsasları iqtisadi və Sosial İnkişaf”, Bakı, səh.532-538
7. Musayev S.V., Tağıyev A.M. (2018), “Azərbaycan İqtisadiyyatı”, Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik, Bakı, 420 səh.
8. Səmədova E.R. “Azərbaycanda biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, Rusiya sahibkarlığı”, № 8, Bakı, Elm, (2017), səh.1393-1399
9. Şəkərəliyev A. Ş., Şəkərəliyev A.Z. (2015), “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı, Qanun, 160 səh.

İngilis dilində

1. Batrakova T.I., Hevorhian H.A. (2020), “World economy and pandemia: impact and forecasts”, Bulletin of Zaporizhzhia National University, Economic Sciences, №. 2 (46), p.54-58.
2. Jackson J.F. (2019), “Studies on the world economy”, London, Jojo, 541 p.
3. Jorce A.R. (2019), “Risk management in the world economy”, London, TTT publications, 355 p.
4. Lockmen H.G. (2019), “Problems in economic development: The post-pandemic process”, Birmingham, Book, 644 p.

5. Mandros L.M. (2019), “Fundamentals of economic regulation”, London, East and Wecken, 333 p.
6. Martin H.M. (2019), “Problems of economy”, London, Photost, 356 p.
7. Ryazanov V.T. “New technologies in the economy and the coronavirus pandemic: preliminary findings”, evr. №2, (2020),64 p.
8. Schwab K., Xavier S. (2019), “The Global Competitiveness Report 2018-2019”. World Economic Forum, 124 p.
9. Steel I. and D. Phillips (2020), “How tax officials in lower-income countries can respond to the coronavirus pandemic”, 34 p.
10. The World Bank (2019), "Research and development expenditure (% of GDP)", available at: <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS> (Accessed 25 Sept 2019).

Türk dilinde

1. Candan E.R. (2019), “Dünya ekonomisinin gelişimi”, İstanbul, KK Yayınları, 455 s.
2. Gündüz C.K. (2020), “Dünya ekonomisinde sorunlar”, İstanbul, ABC, 444 s.
3. İskender O.H. (2019), “Dünya ekonomisinde uzmanların bağıllığının sağlanması yolları”, Ankara, Pol yayınları, 437 s.
4. Peyami S.Y. (2019), “Dünya ekonomisine yönelik çalışmalar”, İstanbul, BUL yayın, 349 s.
5. Selma A.A. (2019), “Dünya ekonomisinde ülke siyasetleri”, İstanbul, TT, 563 s.
6. Serdar E.A. (2019), “Dünya ekonomisinde bilgi teknolojileri ve iletişim uzmanlarının bağıllığının sağlanması”, Ankara, Koçak, 453 s.
7. Serdar U.M. (2019), “Dünya ekonomisinde risk yönetimi”, İstanbul, LL yayınları, 621 s.
8. Yılmaz İ.L. (2019), “Dünya ekonomisinde gelişme”, Azerbaycan örneği, İstanbul, Jador, 321 s.

Rus dilində

1. Бобылевой А.З. (2017), “Антикризисное управление: механизмы государства, технологии бизнеса, под общ”. ред. М., Издательство Юрайт, 369 стр.
2. Ваганова Г.А. “Геополитическое положение России: сценарий накануне XXI века” / Г. А. Ваганова, В. Б. Кудрявцев // Вестник МГУ. 2006, № 3, 107 стр.
3. Ганиев Х.И. “Функции и содержание производственной инфраструктуры в условиях развития диверсифицированной экономики Азербайджана, Российское предпринимательство”, 2019, №2, стр.226-230.
4. Григорьев Л.М., Павлюшина В.А., Музыченко Е.Э. “Падение в мировую рецессию 2020”... // Вопросы экономики, 2020, № 5, стр.5-24.
5. Смирнов Е.Н. «Мировая экономика коронавируса»: поиск оптимальных путей преодоления последствий кризиса, Смирнов Е.Н. Вестник МГИМО, 2020, Т. 13, №3, стр.243-266.
6. Соловьев Э.Г. “Геополитический анализ международных проблем современности: Pro et contra”. Текст. / Э. Г. Соловьев // Полис, 2015, № 6. 116 стр.
7. Спартак А.Н., Лихачев А.Е. “Экспортный потенциал России в инновационных сегментах мирового рынка. Российский внешнеэкономический вестник”, 2017, № 10, стр.3-22.
8. Тебекин А. В., Конотопов М. В., Сметанин С. И. “Экономическая история: учебник для бакалавров” / Серия 58. Бакалавр. Академический курс (12-е изд.) М., 2019.

İnternet resursları

1. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
2. <https://ekonomi.isbank.com/tr|tr|Sayfalar|dunya-ve-turkiye-ekonomisindeki-gelismeler.aspx> - dünya ekonomisinde son gelişmeler 2021.

3. <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/978-1-4648-1553-9>
4. <https://ideas.repec.org/p/thk/wpaper/inetwp119.html>
5. <https://report.az/biznes-xeberleri/azerbaycan-qeyri-neft-mehsullarinin-ixracindan-gelirlerini-47-artirib/>
6. <https://tr.euronews.com/tag/dunya-ekonomisi> - dünya ekonomisi 2021.
7. <https://www.anadolu.edu.tr/akademik/meslek-yuksekokullari/ders/111535/dunya-ekonomisi/ders-icerik> - dünya ekonomisi 2021.
8. <https://www.cbar.az/>
9. <https://www.stat.gov.az/source/myxs/>
10. <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2020/01/31/821983-velikobritaniya-evrosoyuza-dalshe> (access date: May 30,2020).
11. <https://www2.deloitte.com/az/az/pages/tax/articles/pandemiyadan-z.html>.<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
12. <https://zen.yandex.ru/media/azbukadeneg/tiajelye-posledstviia-krizisa-vyzvannogo-pandemie-i-covid19-eto-doljen-znat-kajdyi-5e9f2fd698c2d801bbb178d5>
13. PricewaterhouseCoopers: Прогноз развития мировой экономики с 2017 до 2050 года. Режим доступа: // Центр гуманитарных технологи - 11.02.2015. URL:<http://gtmarket.ru/news/2015/02/11/7089>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 7: Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini zəiflədən amillər

	dərəcə	hesab		Dərəcə	hesab
1-ci sütun: institutlar	48	4,2	6-cı sütun: əmtəə bazarının Effektivliyi	50	
Mülkiyyət münasibətləri	71	4,2	yerli rəqabət	115	4,5
əqli mülkiyyətin qorunması	71	4,1	bazarın üstünlüyü	74	3,6
Qanunsuz ödənişlər və rüşvət	79	3,8	antiinhisar siyasətinin effektivliyi	72	3,6
Məhkəmənin müstəqilliyi	85	3,7	Ümumi vergi dərəcəsi, %	78	39,8
Polis xidmətlərinin etibarlılığı	75	4,3	Üstünlüyü qeyri-tarif maneələrinin	71	4,4
Audit və hesabat standartları	91	4,2	Ticarət tarifləri, yığım %	89	7,7
Korporativ Şuranın təsiri	96	4,6	xarici mülkiyyətin paylanması	80	4,4
2-ci sütun: infrastruktur	55	4,3	BXİ-nin biznes qaydalarına təsir	84	4,4
Mövcud hava yollarının kilometrələri, milyon / həftə	84	101	Yük gömrük prosedurlarının	85	3,8
3-cü sütun: Makroiqtisadi mühit	39	5,2	İdخال, % ÜDM-in	97	33,2
Balans dövlət büdcəsinin, ÜDM %	74	-3,4	7-ci sütun: əmək bazarının Səmərəliliyi	26	4,8
İnflyasiya illik dəyişməsi	81	4,0	İşdən çıxarkən ödənişlər, əmək haqqı həftəlik ödəniş	97	21,7
4-cü sütun: Səhiyyə və ibtidai təhsil	75	5,7	Peşəkar idarəetməyə əminlik	77	4,1
Vərəm xəstəliyi, 100000 nəfər üçün	85	77	8-ci sütun: maliyyə bazarının inkişafı	97	3,5
Vərəmin biznesə təsiri	80	5,4	Yerli səhm bazarı vasitəsilə şirkətlərin maliyyələşdirilməsi	84	3,4
1000 uşaq üçün uşaq ölümü	101	27,9	borc asanlığı	101	3,3
gözlənilən ömür müddəti, il	94	70,8	Bankların davamlılığı	98	4,3
ibtidai təhsilin keyfiyyəti	81	3,8	Qiymətli kağızlar birjasının tənzimlənməsi	88	4,0

5-ci sütun: ali təhsil və trening	78	4,2	indeksi rəsmi hüquqlarının (0-10) yüksək	108	2
III təhsilə qəbul, %	94	23,2	9-cu sütun: texnoloji hazırlanması	55	45
Təhsil sisteminin keyfiyyəti	72	3,7	Atlama zolağı, kb / san / istifadəçi	74	35,1
riyaziyyat və elmi təhsilin keyfiyyəti	80	3,9	10-cu sütun: Bazar ölçüsü	63	3,9
İdarəetmə Məktəbinin keyfiyyəti	89	3,9	11-ci sütun: biznes təcrübəsi	60	4,0
Dövlət təlimi	82	3,8	Yerli ticarət iştirakçılarının sayı	80	4,4
			Marketinqin yayılması	71	4,4
			səlahiyyətlərin ötürülməsi tələbi	76	3,6
			12-ci sütun: tədqiqat və inkişaf innovasiyası	44	3,6
			Milyonla əlaqədar patentlərin tətbiqi	80	0,5

Mənbə: Schwab K., Xavier S. The Global Competitiveness Report 2018-2019

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2018-cil üzrə Dünya ölkələrinin ÜDM dinamikası (dollar).....	17
Cədvəl 2: 2016-cı ilin sabit qiymətlərində alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə hesablanmış ÜDM üzrə ölkələrin proqnoz reytingi, ABŞ dolları ilə ifadə edilmişdir.....	22
Cədvəl 3: Real ÜDM-in proqnozlaşdırılan orta artım templəri, illik %, 2017- 2050.....	23
Cədvəl 4: Subtindikator təhsil və bacarıq sıralaması.....	36
Cədvəl 5: Biznes dinamizmi və İnnovasiya qabiliyyəti üzrə sırala.....	37
Cədvəl 6: Azərbaycanın DİM-in sütunları üzrə mövqeyi.....	38
Cədvəl 7: Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini zəiflədən amillər.....	76
Cədvəl 8: Əhaliyə, öz-özünə işləyən, KOS-lara birbaşa ödənişlər.....	49
Cədvəl 9: Ayrı-ayrı ölkələrin ÜDM-də COVID-19-nun aradan qaldırılması üçün xərclərin xüsusi çəkisi.....	50
Cədvəl 10: 1975-2020-ci illərdə ÜDM-in dinamikası.....	51
Cədvəl 11: Doing Business 2020 reytinginə əsasən Azərbaycanda elektrik şəbəkəsinə qoşulma prosedurları.....	65
Cədvəl 12: Doing Business 2020 reytinginə əsasən Azərbaycanda vergi sisteminin keyfiyyət cədvəli.....	66

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Dünya iqtisadiyyatının əsas institutları.....	13
--	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycanın 2020-ci il üzrə iqtisadi artım.....	31
Qrafik 2: İnvestisiyaların dinamikası (%-lə).....	32
Qrafik 3: Azərbaycanın 2018-2020-ci illər üzrə ticarət balansı, (mlrd. Dollar).....	32
Qrafik 4: Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi üzrə əsas ölkələri (2020-ci il, %-lə).....	33
Qrafik 5: Azərbaycan Respublikasının pul kütləsinin dinamikası.....	46

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycan Respublikasının ÜDM göstəriciləri (mln. manat).....	44
Şəkil 2: ÜDM-də ölkələrin payı, covid-19 pandemiyasının yaratdığı iqtisadi çətinliklərə cavab vermək üçün stimullaşdırma tədbirləri paketi.....	45
Şəkil 3: 2020-ci ildə Azərbaycanda koronavirus infeksiyasının və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün təxminən xərclər.....	54